

P8

Protocol

Verlieservaringen

binnen de locatie

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Overlijden	
Achtergrondinformatie	4
1. Handelwijze bij overlijden van een kind tijdens de opvang	6
2. Handelwijze bij overlijden van een kind thuis of in het ziekenhuis	10
3. Handelwijze bij overlijden van een ouder of ander gezinslid van een kind	13
4. Handelwijze bij overlijden van een teamlid	15
Echtscheiding	
Mogelijke effecten op het kind	17
Signalen	18
Taken voor verwerking	19
Omgangsrecht en informatierecht	19
Praat met het kind	20
Bijlage 1. Rouwreacties bij kinderen	24
Bijlage 2. Rouw per leeftijd	26
Bijlage 3. Rouwtaken	28
Bijlage 4. Tips voor begeleiders	29
Bijlage 5. Rouw in verschillende culturen	31
Bijlage 6. Nuttige adressen	33
Bijlage 7. Literatuur	34
Bijlage 8. Voorbeeld advertentie & brief ouders	36
Bronvermelding	38

Inleiding

Kinderen worden regelmatig met de dood geconfronteerd en de Stichting Kinderopvang Friesland kan hier niet omheen. Kinderen kunnen iemand in het gezin verliezen of ze kunnen op de opvang te maken hebben met een overlijden van een leerling of een begeleider. Bij een ingrijpende gebeurtenis, zoals een overlijden, is de opvang een stabiliserende factor.

Naar aanleiding van een verlieservaring op de groep zijn er een aantal richtlijnen op papier gezet. Een overlijden op school brengt altijd een schok met zich mee. Maar ondanks deze schok moet een opvang onmiddellijk praktische regelingen treffen. Het is dan vaak handig om een opgesteld draaiboek te hebben. Hierin wordt beschreven welke stappen er moeten worden ondernomen in een bepaalde situatie vanaf de berichtgeving tot de nazorg.

Dit protocol omvat richtlijnen m.b.t. het overlijden van een kind, een gezinslid of een medewerker. In het protocol zijn o.a. richtlijnen opgenomen die voortkomen uit teamvergaderingen met de betrokken pedagogisch medewerkers. Er wordt onderscheid gemaakt in:

- het overlijden van een kind in de groep tijdens de opvang;
- het overlijden van een kind van de groep, thuis of in het ziekenhuis;
- het overlijden van een ouder van een kind of een ander gezinslid;
- het overlijden van een teamlid.

Na de richtlijnen bij een overlijden, komt er een gedeelte over echtscheiding. Echtscheiding is in dit protocol opgenomen daar kinderen bij echtscheiding ook verlies ervaren.

Het is een algemene richtlijn. Het is belangrijk dat gekeken wordt naar de situatie en naar het kind. Bespreek de situatie met collega's. Het belang van het kind staat voorop.

Op locatieniveau vindt afstemming plaats met de school.

N.B. In dit protocol wordt gesproken van ouders. Hieronder worden als dit het geval is, ook de ouders of voogd bedoeld.

Overlijden

Achtergrond informatie

Overlijden van een kind: Wat is het.....

Doodgaan hoort niet bij een kind en toch gebeurt het. Kinderen overlijden door een (verkeers)ongeluk, na een ziekte en soms door geweld. Ondanks de verschillen in oorzaken blijft één ding in alle gevallen centraal staan. De schok bij de ouders, zusjes, broertjes en andere direct betrokkenen, waaronder groepspedagogisch medewerkers is enorm. Boosheid over hoe dit nu kon gebeuren overheerst. Maar vooral ook slaat de verwarring toe. Waarom dit kind, waarom nu, hadden we het kunnen voorkomen? Deze verwarring vindt meestal niet alleen plaats bij de ouders, maar ook bij de broertjes en zusjes, bij de kinderen in de groep en bij jezelf.

Wat is het voor de ouders.....

Het verlies van een kind is zo ingrijpend dat ouders als het ware niet bevatten wat hen is overkomen. Afhankelijk van de oorzaak zullen ze met enorme schuldgevoelens zitten. Zeker bij plotseling overlijden ten gevolge van een ongeluk of geweld. Het is vrijwel onmogelijk voor hen om nog enig perspectief te zien. Het komt nogal eens voor dat ouders schijnbaar apathisch reageren op de dood van hun kind. Toch helpt praten, steeds maar weer vertellen, steeds maar weer vragen stellen. De omgeving brengt hier niet altijd voldoende geduld voor op of reageert te afwachtend. Ook kunnen ouders zo vast zitten in hun verdriet dat het hun zwaar valt om de ouderrol naar de overige kinderen adequaat te vervullen. Het ook nog moeten opvangen van de reactie van broertjes of zusjes kan een te zware belasting zijn.

Broertjes en/of zusjes.....

Wanneer het overleden kind langdurig ziek is geweest, hebben zij veelal weinig aandacht gehad in die periode. De meeste aandacht gaat naar de zieke. Afhankelijk van de manier waarop ouders in staat waren om hun te betrekken bij het verloop van de ziekte, hebben ze afscheid kunnen nemen. Soms wisten ze niet dat hun broertje of zusje dood zou gaan. Zeker bij een plotseling overlijden verkeren deze kinderen in een chaotische situatie, waarbij ze hun broertje of zusje ineens kwijt zijn geraakt. Bovendien zijn ouders moeilijk bereikbaar voor hun vragen. Kinderen kunnen extreem angstig reageren omdat ze bijvoorbeeld nooit eerder met de dood te maken hebben gehad. Ook kan er sprake zijn van enorme schuldgevoelens. Als hij of zij bijvoorbeeld net veel ruzie heeft gehad met het overleden broertje of zusje kan een kind denken dat de dood haar of zijn schuld is.

Jonge kinderen tot een jaar of zeven kunnen zeker in zulke traumatische omstandigheden moeite hebben met onderscheid tussen fantasie en werkelijkheid. Een overleden broertje of zusje kan dan nog in hun beleving aanwezig zijn. Ook kan het overlijden totaal ontkend worden. Dit laatste geldt overigens ook voor oudere kinderen. Het doorbreken van deze fantasie/waanbeeld kan leiden tot agressieve reacties. Verdere informatie over de manier hoe kinderen denken en omgaan met rouw in verschillende leeftijden is te vinden in bijlage 2.

Achterblijvende kinderen zullen zo veel mogelijk hun ouders willen ontzien. Ze willen hen niet tot last zijn. Vaak ervaren ze ook zichzelf als oorzaak van het intense verdriet van de ouders. Het feit dat het gezin al of niet een bepaalde geloofsovertuiging aanhangt kan van invloed zijn op hoe het kind reageert op de dood van zijn broertje of zusje. Gevoelens van jaloezie zullen kinderen proberen te onderdrukken. Ook voor kinderen geldt dat praten en spelen helpt. Door de vele onderdrukkingsmechanismen die

kinderen uit het getroffen gezin in werking stellen kunnen er ook na jaren ogenschijnlijke rustige reacties heftige verwerkingsverschijnselen optreden.

Wat betekent het voor groepsgenoten.....

In een groep heerst over het algemeen een grote verbondenheid tussen de kinderen. Ondanks meningsverschillen en ruzies zal de groep bij de dood van een van hen steun zoeken bij elkaar. Wanneer een groepsgenoot lang ziek is geweest, kan de groep door de pedagogisch medewerker erbij betrokken worden. Dit maakt het mogelijk afscheid te nemen. Naarmate kinderen beter geleerd hebben om afscheid te nemen, van dingen zowel als van mensen, zal de reactie minder heftig zijn.

Bij een plotseling overlijden kan dan een groep zeer heftig reageren of ook totaal stilvallen. Het kunnen uiten van emoties is heel belangrijk. Kinderen zullen veel vragen hebben. Ze kunnen hun groepsgenootje ook erg missen.

Buiten de vragen over dit sterfgeval zullen ze ook algemene vragen hebben over doodgaan. Deze dienen om het gebeurde een plekje te geven en te begrijpen. Het beantwoorden van alle vragen is van groot belang. Als kinderen nog nooit met de dood te maken hebben gehad kunnen ze angstig reageren. Het is minder moeilijk om de dood van een groepsgenootje te bespreken wanneer je vaker met de groep over gevoelens praat. Dat kan gaan om positieve gevoelens, maar ook om negatieve gevoelens, praten over doodgaan en verdriet kan daarbij horen. Een kringgesprek is hiervoor erg geschikt. Wanneer je wel eens gesproken hebt met kinderen over de dood van een poes, van een oma, een buurman, is het bespreken van de dood van een groepsgenootje minder bedreigend dan wanneer dit onderwerp nooit aan de orde is geweest.

Wat betekent het voor de pedagogisch medewerker.....

Als pedagogisch medewerker krijg je te maken met het verlies van een kind dat je onder je hoede had. Soms meerdere dagen per week. Een kind dat je mee opvoedde. Als het kind langdurig ziek was heb je misschien de kans gehad om je op zijn dood voor te bereiden.

Bij een plotseling overlijden komt de klap onverwacht. Het kan de eerste keer zijn dat je met de dood van een mens wordt geconfronteerd. Ook jij als pedagogisch medewerker zal boos zijn, ontredderd en in verwarring. Waarom dit kind, waarom zo, waarom zo jong?

Alvorens in te gaan op wat je als pedagogisch medewerker kunt doen in de groep, met broertjes of zusjes, met ouders, is het goed om je bewust te zijn van je eigen emoties. Die mag je hebben, ze horen bij het verlies van een mens in je directe omgeving.

Als je je niet bewust bent van je gevoelens en/of deze niet toelaat, kun je de groep, de ouders, broertjes of zusjes niet helpen. Ook voor jou geldt dat praten met collega's, vrienden en soms de ouders helpt bij het verwerken van het verdriet. Wanneer een pedagogisch medewerker geconfronteerd wordt met de al dan niet plotselinge dood van een kind, is steun en aandacht van het hele team onontbeerlijk. Zonder ruggesteun en bijstand van collega's is het opvangen van de groep een te zware belasting.

Verdere tips voor begeleiders zijn te vinden in bijlage 4.

1. Handelwijze bij overlijden van een kind tijdens de opvang

Hierbij valt te denken aan een ongeval of aan wiegendood.

Er wordt hier onderscheid gemaakt in:

- A. hoe te handelen op het moment
- B. hoe te handelen in de week erna
- C. hoe te handelen op langere termijn

A. Hoe te handelen op het moment

De handelwijze is onder te verdelen in handelingen naar:

- het betreffende kind en zijn ouders toe;
 - het betrokken personeel van die groep;
 - de overige collega's;
 - de kinderen van de betreffende groep;
 - de ouders van de betreffende groep;
 - de overige ouders en kinderen.
- Handelingen naar het kind en zijn ouders
 - Pas direct EHBO toe en dus ook reanimatie.
 - Laat een collega meteen alarmeren naar het centrale alarmnummer 1-1-2.
 - Waarschuw direct de directie van de opvang of een andere plaatsvervangende bedrijfshulpverlener.
 - Zorg dat iemand de rest van de groep kinderen kan opvangen.
 - Zorg ook dat er geen andere groepen omheen komen staan uit nieuwsgierigheid.
 - De directie licht de ouders/verzorgers van het kind in.
 - Wanneer een kind plotseling overlijdt, bijvoorbeeld ten gevolge van een ongeval op de groep of vlakbij de locatie, dan kun je en kan je niet verwachten dat je als locatie deze situatie aankunt. **Schakel dan de GGD in.** Zij hebben deskundige mensen die je kunnen ondersteunen in deze crisissituatie. Zij beoordelen de situatie en schakelen zo nodig andere hulpinstanties in. Wanneer er een infectieziekte binnen de locatie wordt geconstateerd zijn we verplicht eerst het noodnummer¹ van de SKF de bellen en dit daarna te melden bij de afdeling Infectieziekten van de GGD. Het telefoonnummer van GGD Fryslân is 088-2299222 (zie ook P12 Ziekte en Ongevallen).

- Handelingen naar het personeel van de groep

Het is natuurlijk een afschuwelijke ervaring wanneer een kind tijdens de opvang komt te overlijden.

Daarom is het van essentieel belang om het betreffende personeel goed op te vangen. Het betrokken team komt daarom zo spoedig mogelijk bij elkaar. Probeer te voorkomen dat er over en weer verwijten gaan spelen over de schuldvraag. Dat is van later orde. Beide pedagogisch medewerkers van de groep zitten met hun eigen reactie en hebben steun nodig. Het kan dus nodig zijn om voor elk van hen iemand aan te wijzen voor ondersteuning. Naderhand is het heel belangrijk om met hen samen de hele gebeurtenis door te praten en daarbij in de gaten te houden of alles op tafel komt. Voor de verdere samenwerking is dat van groot belang. De kans bestaat dat ze in eerste instantie als twee partijen tegenover elkaar staan, maar vergeet dan niet dat ze ook samen verdriet te verwerken hebben. Samen wordt er besproken welke informatie we de ouders doen toekomen. Om te voorkomen dat we onjuiste informatie verschaffen, informeren we eerst bij een behandelend arts, huisarts of bij de GGD.

¹ T. noodnummer: 06-13696086 (Eline Bootsma)

- Handelingen naar de overige collega 's

Laat één iemand de leiding op zich nemen, doorgaans is dat de directie, maar bij afwezigheid daarvan is het handig als iemand anders dat doet. Roep hierbij de hulp in van de bedrijfshulpverlener. Zorg dat je als leiding niet in paniek raakt en rustig handelt. Wees wel bedacht op paniek onder het personeel. Meestal is het geven van duidelijke instructies op een dergelijk moment het beste.

Zodra de eerste handelingen naar het kind, de ouders en de groep verricht zijn, is het van belang om de andere collega 's uitgebreider in te lichten en op te vangen. Dit doet de directie. Probeer ook daarbij te voorkomen dat er een schuldige aangewezen wordt. Als iemand die stempel al krijgt, raakt hij het moeilijk weer kwijt. In een later stadium moet duidelijk uitgezocht worden hoe een en ander heeft kunnen gebeuren. Daarbij kan het wel van belang zijn om ook andere collega's hun verhaal te laten doen als getuigen.

- Handelingen naar de overige kinderen van de groep

Veel hangt hierbij af van de leeftijd van de kinderen, zie ook bijlage 2.

- Vertel de groep zo rustig mogelijk wat er is gebeurd. Als je te weinig vertelt, gaan kinderen vaak hun eigen invulling geven aan het verhaal.
- Geef alle kinderen de kans te reageren, ook hele jonge kinderen moeten hun gevoelens kwijt kunnen.
- Ook jonge kinderen kun je leren om over emoties te praten. Zelf het voorbeeld geven is belangrijk. In de groep kun je ook individuele spelmomenten gebruiken om gevoelens te uiten en te bespreken. Bijvoorbeeld bij het spel in de poppenhoek kun je ingaan op verhalen van het kind dat de poppen boos/verdrietig/stout zijn. Steun geven aan de kinderen is heel belangrijk.

- Handelingen naar de ouders van de betreffende groep

- Zorg dat de directie aanwezig is op de groep wanneer de ouders hun kinderen komen ophalen.
- Zet thee en koffie klaar zodat mensen even kunnen bijkomen en blijven napraten.
- Vertel kort maar duidelijk wat er gebeurd is. Attendeer hen op mogelijke reacties van hun kind hierop.
- Probeer paniek te voorkomen.
- Probeer te voorkomen dat ouders vervallen in het aanwijzen van een schuldige, zeg dat in ieder geval grondig wordt onderzocht hoe een en ander heeft kunnen gebeuren.

- Handelingen naar de overige ouders en kinderen

- Verspreid een kort berichtje naar alle ouders over het gebeurde; liefst dezelfde dag of anders de dag erna.
- Meld in het bericht aan de ouders ook dat ze voor reacties terecht kunnen bij de directie.
- Laat in elke groep de pedagogisch medewerkers het gebeurde aan de kinderen vertellen.
- Als ouders meer willen weten over het gebeurde, houd je dan op de vlakte. Het is niet aan ons om hier uitgebreid op in te gaan.

B. Hoe te handelen in de week erna

- Naar de ouders van het betreffende kind

- Regel advertentie / bloemen of iets anders waardoor je je medeleven laat blijken. Er zal i.o.m. de directie een advertentie geplaatst worden in de Leeuwarder Courant of in het Friesch Dagblad. Telefoonnummer Leeuwarder Courant: 088-8005700 of mailadres: familieberichten@leeuwardercourant.nl. Mailen naar Friesch Dagblad, kan naar: familieberichten@frieschdagblad.nl. Zie voor een voorbeeld bijlage 8.
- De directie houdt regelmatig contact en gaat zo mogelijk samen met de pedagogisch medewerkers op huisbezoek. Schroom er niet voor om contact met de ouders op te nemen. Voorafgaand aan het overlijden van het kind, heb je misschien een goed en intensief contact

opgebouwd met de ouders. Dat maakt het gemakkelijker om ook bij het overlijden contact met hen op te nemen. Ouders reageren meestal heel positief. Als ouders je niet willen spreken geven ouders dat wel aan. Ouders hebben er veel behoefte aan om over hun kind te praten en jij hebt hun overleden kind lange tijd intensief meegemaakt. Je weet dingen die zij (nog) niet weten, je kent het kind op een andere manier. Je kunt misschien veel van hun vragen beantwoorden. Als je bang bent voor een gesprek praat er dan eens over met mensen in je omgeving die wel eens een sterfgeval hebben meegemaakt.

- Overleg, indien mogelijk, met de ouders of ze op prijsstellen op de aanwezigheid van groepsleden bij de begrafenis/crematie. Misschien hebben zij ook nog belangrijke informatie voor de kinderen en/of voor jou als pedagogisch medewerker.
 - Probeer beschikbaar te blijven voor de ouders en laat ze weten dat je er bent.
- Naar het personeel (leidinggevende)
 - Zorg dat betrokken teamleden indien ze dat wensen, de gelegenheid hebben mee te gaan naar de uitvaart.
 - Houd de stemming binnen het team extra in de gaten, vooral op het gebied van gesprekken over oorzaak en schuld.
 - Voor de verdere nazorg aan het team wordt een crisisteam samengesteld, deze kan bestaan uit de directie van de opvang, een teamlid en eventueel een bedrijfsarts. Het is belangrijk om op papier te zetten wie wat op zich neemt tijdens zo'n situatie.
 - Bij een sterfgeval in de groep hoef je je eigen verdriet niet weg te drukken. Uiteraard mogen kinderen niet overspoeld worden door je eigen emoties, maar je mag ze best laten blijken. Dat geeft de kinderen ook de ruimte om erover te praten. Ben je te geëmotioneerd, stel bespreking dan even uit. Zoek steun bij een collega bij de voorbereiding.
 - Wanneer de groepsleiding behoefte heeft aan morele steun mogen zij de leidinggevende storen. Ook wanneer de leidinggevende in vergadering is.
 - Belangstelling tonen wordt enorm op prijs gesteld. De leidinggevende checkt bij iedere collega hoe het gaat. Er wordt gezamenlijk afgesloten.
 - Naar de kinderen
 - Laat kinderen die dat willen iets maken voor of over het overleden groepsgeenootje. Voor de ouders kunnen dit heel dierbare dingen zijn. Je kunt een tekening laten maken voor het overleden kind. Dat kan eventueel in boekvorm aan de ouders worden aangeboden.
 - Wanneer je zelf een broertje of een zusje van het overleden kind in je groep hebt kun je de ouders extra ondersteunen in de opvoeding van de overgebleven kinderen. Het feit dat jij ook wat extra aandacht geeft aan de overgebleven kinderen zal hun ontlasten. Aan de andere kant kun je hen goed informeren over hoe broertjes of zusjes op de locatie reageren. Je kunt het kind extra aandacht geven, momenten creëren waarop emoties bespreekbaar zijn (goede hulpmiddelen zijn tekenopdrachten en individuele spelletjes) en je kunt hulp aanbieden, maar je moet je niet opdringen. Verder kun je een luisterende en accepterende houding aannemen, alert zijn op mogelijke schuldgevoelens die bij het kind leven en het kind duidelijk maken dat hij of zij geen schuld heeft. Werk ernaar toe dat de overgebleven kinderen weer een volwaardige plek krijgen in het gezin. Voor verdere tips zie bijlage 4.
 - De leidinggevende zal in geval van het overlijden van een kind, ouder of collega 's morgens en 's avonds bij de koffie 15 minuten op de groep aanwezig zijn. Dit gebeurt in de eerste week na het overlijden.

- Naar de overige ouders
 - Zorg dat de directie goed aanspreekbaar blijft tijdens de breng - en haalmomenten. Vooral dus de eerste tijd.
 - Zorg voor een afscheidsritueel. Hierbij kun je denken aan een foto in een lijstje plaatsen en neerzetten in de hal van het kinderdagverblijf. Naast de foto kan een kaarsje komen te staan. Ook kan er een schriftje neergelegd worden waarin ouders, personeel, stagiaires, enz. hun medeleven kunnen tonen. Het afscheidsritueel wordt in overleg met de ouders en groepsleiding bepaald. Ouders zijn hierin bepalend.

C. Hoe te handelen op langere termijn

- Houd de groep de komende tijd extra in de gaten; er zullen nog regelmatig reacties komen van kinderen. Welke reacties voor kunnen komen staan beschreven in bijlage 1.
- Zorg ervoor dat goed wordt uitgezocht hoe een en ander heeft kunnen gebeuren. Eventueel moeten hiervoor buitenstaanders worden ingeschakeld.
- Zorg voor eerlijke berichtgeving naar de ouders. Dit is zeer essentieel voor het behouden van het vertrouwen van ouders in de opvang.
- Zorg dat er verschillende dingen op een juiste manier afgehandeld worden. Zorg dat ouders de spulletjes van het kind netjes terug krijgen, schrijf het kind dat is overleden direct uit het bestand i.o.m. de plaatsingsmedewerker, zodat ouders geen mails of post meer krijgen voor dit kind e.d.

Eén jaar na het overlijden van het kind zal er een kaartje gestuurd worden op zijn of haar verjaardag of sterfdag. Op het kaartje zal een passende tekst komen te staan. Bijvoorbeeld: "We denken aan jullie" of "In gedachten zijn we bij jullie".

2. Handelwijze bij overlijden van een kind thuis of in het ziekenhuis

Hoe de reacties hierop zijn, zal voor een deel afhangen van het feit of het om een plotseling overlijden gaat of na een ziekbed. In het laatste geval is het goed om de groep hier al op voor te bereiden. Doe dit altijd in overleg met de ouders van het betreffende kind; je weet niet wat zij wel of niet willen laten weten aan anderen. Als een kind ziek is, betrek dan in overleg met de ouders de groep daarbij. Bedenk samen wat je voor het kind nog kunt doen. Informeer bij de kinderen goed, ze hebben vaak hele leuke ideeën, die dichtbij de belevingswereld van het zieke kind liggen.

- Handelingen naar de ouders van het kind
 - Indien een van de ouders zelf laat weten dat hun kind is overleden, zul je ze gelijk je medeleven betuigen. Zorg er in ieder geval voor dat de locatie iets van zich laat horen, desnoods in een brief. Deze blijken van betrokkenheid zijn erg belangrijk voor de ouders.
 - Vraag of je ook nog thuis langs mag komen; dit zijn moeilijke bezoeken, maar zowel voor de ouders als ook voor jezelf wel van groot belang. Schroom er niet voor om contact met de ouders op te nemen. Voorafgaand aan het overlijden van het kind, heb je misschien een goed en intensief contact opgebouwd met de ouders. Dat maakt het gemakkelijker om ook bij het overlijden contact met hen op te nemen. Wees niet bang om snel contact op te nemen met de ouders. Ouders reageren meestal heel positief. Als ouders je niet willen spreken geven ze dat wel aan. Ouders hebben er veel behoefte aan om over hun kind te praten en jij hebt hun overleden kind lange tijd intensief meegemaakt. Je weet dingen die zij (nog) niet weten, je kent het kind op een andere manier. Je kunt misschien veel van hun vragen beantwoorden. Als je bang bent voor een gesprek praat er dan eens over met mensen in je omgeving die wel eens een sterfgeval hebben meegemaakt.
 - Biedt i.o.m. de directie ouders aan om eventuele andere kinderen uit het gezin extra op te vangen, als dit nodig is. Je kunt echter niet de totale begeleiding van de ouders op je nek nemen. Verwijs hen zo nodig naar hulpverlening of vereniging van ouders van een overleden kind (zie adressenlijst).
 - Regel advertentie / bloemen of iets anders waardoor je je medeleven laat blijken. Er zal i.o.m. de directie een advertentie geplaatst worden in de Leeuwarder Courant of in het Friesch Dagblad. Telefoonnummer Leeuwarder Courant: 088-8005700 of mailadres: familieberichten@leeuwardercourant.nl. Mailen naar Friesch Dagblad, kan naar: familieberichten@frieschdagblad.nl
 - Overleg, indien mogelijk, met de ouders of ze de aanwezigheid van groepsleden op prijsstellen bij de begrafenis/crematie. Misschien hebben zij ook nog belangrijke informatie voor de kinderen en/of voor jou als pedagogisch medewerker.
 - Vraag - indien mogelijk - aan de ouders wat je wel of niet aan andere ouders zult meedelen.
 - Laat de ouders weten dat je altijd open staat om nog eens na te praten over het gebeuren met hun kind. Probeer beschikbaar te blijven voor de ouders en laat ze weten dat je er bent.
 - Zorg dat er verschillende dingen op een juiste manier afgehandeld worden. Zorg dat ouders de spulletjes van het kind netjes terug krijgen, schrijf het kind dat is overleden direct uit het bestand i.o.m. de plaatsingsmedewerker, zodat ouders geen mails of post meer krijgen voor dit kind e.d.
- Handelingen naar het personeel van die groep
 - Indien je 's avonds het bericht thuis krijgt, informeer dan zo snel mogelijk de pedagogisch medewerkers van de groep, opdat ze de volgende morgen niet onvoorbereid op het werk komen.
 - Wanneer het bericht overdag op de opvang binnenkomt, maak dan even de pedagogisch medewerkers van die groep vrij, zodat je ze samen kunt inlichten. Het betrokken team komt zo

spoedig mogelijk bij elkaar. Samen wordt er besproken welke informatie we de ouders doen toekomen. Om te voorkomen dat we onjuiste informatie verschaffen, informeren we eerst bij een behandelend arts, huisarts of bij de GGD. Geef ze ook de gelegenheid even hun verdriet te verwerken. Het is ook belangrijk om op papier te zetten wie wat op zich neemt tijdens zo'n situatie.

- Overleg met de pedagogisch medewerkers wie er op huisbezoek naar de ouders wil, ga indien mogelijk gezamenlijk.
 - Geef alle pedagogisch medewerkers van de groep de gelegenheid om naar de uitvaart te gaan.
 - Bij een sterfgeval in de groep hoef je je eigen verdriet niet weg te drukken. Uiteraard mogen kinderen niet overspoeld worden door je eigen emoties, maar je mag ze best laten blijken. Dat geeft de kinderen ook de ruimte om erover te praten. Ben je te geëmotioneerd, stel bespreking dan even uit. Zoek steun bij een collega bij de voorbereiding.
 - Wanneer de groepsleiding behoefte heeft aan morele steun mogen zij de leidinggevende storen. Ook wanneer de leidinggevende in vergadering is.
 - Belangstelling tonen wordt enorm op prijs gesteld. De leidinggevende checkt bij iedere collega hoe het gaat. Er wordt gezamenlijk afgesloten.
- Handelingen naar de overige collega 's
 - Zodra het personeel van de bewuste groep is ingelicht, zorg je ervoor dat het overige personeel op de hoogte wordt gebracht.
 - Als er onder het verdere personeel ook veel mensen zijn die naar de uitvaart willen, bekijk dan hoe dat in te passen is.
 - Geef ruimte voor verdriet, maar het werk moet ook door kunnen gaan.
 - Handelingen naar de kinderen van de groep
 - Veel hangt hierbij af van de leeftijd van de kinderen en of ze er al op voorbereid waren. Zie ook bijlage 2.
 - Vertel de groep duidelijk wat er is gebeurd. Als je te weinig vertelt, gaan kinderen vaak hun eigen invulling geven aan het verhaal.
 - Geef alle kinderen kans te reageren, ook hele jonge kinderen moeten hun gevoelens kwijt kunnen. Jonge kinderen kun je leren om over emoties te praten. Zelf het voorbeeld geven is belangrijk. In de groep kun je ook individuele spelmomenten gebruiken om gevoelens te uiten en te bespreken. Bijvoorbeeld bij het spel in de poppenhoek kun je ingaan op verhalen van het kind dat de poppen boos/verdrietig/stout zijn. Steun geven aan de kinderen is heel belangrijk.
 - Laat kinderen die dat willen iets maken voor of over het overleden groepsgeenootje. Voor de ouders kunnen dit heel dierbare dingen zijn. Je kunt een tekening laten maken voor het overleden kind. Dat kan eventueel in boekvorm aan de ouders worden aangeboden.
 - Als het om oudere kinderen gaat, zoals op de BSO, zijn er misschien kinderen die naar de uitvaart willen. Kinderen zijn al gauw op een leeftijd dat ze dit aankunnen. Het is voor het verwerken van het verdriet vaak erg belangrijk om dit afscheid mee te maken.
 - Houd de groep de komende tijd ook extra in de gaten; er zullen nog regelmatig reacties komen van kinderen. Welke reacties voor kunnen komen staan beschreven in bijlage 1.
 - Wanneer je zelf een broertje of een zusje van het overleden kind in je groep hebt kun je de ouders extra ondersteunen in de opvoeding van de overgebleven kinderen. Het feit dat jij ook wat extra aandacht geeft aan de overgebleven kinderen zal hun ontlasten. Aan de andere kant kun je hen goed informeren over hoe broertjes of zusjes op de locatie reageren. Je kunt het kind extra aandacht geven, momenten creëren waarop emoties bespreekbaar zijn (goede hulpmiddelen zijn tekenopdrachten en individuele spelletjes) en je kunt hulp aanbieden, maar je moet je niet opdringen. Verder kun je een luisterende en accepterende houding aannemen, alert zijn op mogelijke schuldgevoelens die bij het kind leven en het kind duidelijk maken dat hij

of zij geen schuld heeft. Werk ernaar toe dat de overgebleven kinderen weer een volwaardige plek krijgen in het gezin.

- De leidinggevende zal in geval van het overlijden van een kind, ouder of collega 's morgens en 's avonds bij de koffie 15 minuten op de groep aanwezig zijn. Dit gebeurt in de eerste week na het overlijden.
- Handelingen naar de ouders van de betreffende groep
 - Stel de ouders op de hoogte van het overlijden, maar vertel niet meer dan de eigen ouders willen. De ouders van de kinderen van de gehele locatie ontvangen een brief met als bijlage een brief met daarop tekst van de GGD. Een voorbeeld brief is te vinden in bijlage 8.
 - Attendeer hen op mogelijke reacties van hun kind hierop.
 - Hang de overlijdenskaart op in de groepsruimte. Zorg voor een afscheidsritueel. Hierbij kun je denken aan een foto in een lijstje plaatsen en neerzetten in de hal van de kinderopvang. Naast de foto kan een kaarsje komen te staan. Ook kan er een schriftje neergelegd worden waarin ouders, personeel, stagiaires, enz. hun medeleven kunnen tonen. Het afscheidsritueel wordt in overleg met de ouders en groepsleiding bepaald. Ouders zijn hierin bepalend.
 - Licht de ouders goed in over het wel of niet doordraaien van de groep tijdens de uitvaart.
 - Als ouders meer willen weten over het gebeurde, houd je dan op de vlakte. Het is niet aan ons om hier uitgebreid op in te gaan.

Eén jaar na het overlijden van het kind zal er een kaartje gestuurd worden op zijn of haar verjaardag of sterfdag. Op het kaartje zal een passende tekst komen te staan. Bijvoorbeeld: "We denken aan jullie" of "In gedachten zijn we bij jullie".

3. Handelwijze bij overlijden van een ouder of ander gezinslid van een kind

- Handelingen naar het betreffende kind
 - Laat het kind goed weten dat je op de hoogte bent van het gebeurde.
 - Houd goed in de gaten of het kind erover wil praten; breng het eventueel zelf ter sprake.
 - Laat het kind ook gewoon spelen, kinderen verwerken verlies op hun eigen manier. Op de opvang zijn ze ook even helemaal uit de verdrietige omgeving en dat is ook belangrijk.
 - Laat het kind eventueel iets maken voor de overledene.

- Handelingen naar de rest van het gezin
 - Indien een van de ouders zelf laat weten wat er is gebeurd, zul je ze gelijk je medeleven betuigen. Zorg er in ieder geval voor dat de locatie iets van zich laat horen, desnoods in een brief. Deze blijken van betrokkenheid zijn erg belangrijk voor de ouders.
 - Vraag of je ook nog thuis langs mag komen; dit zijn moeilijke bezoeken, maar voor de ouders vaak wel van groot belang. Schroom er niet voor om contact met de ouders op te nemen. Voorafgaand aan het overlijden van het kind, heb je misschien een goed en intensief contact opgebouwd met de ouders. Dat maakt het gemakkelijker om ook bij het overlijden contact met hen op te nemen. Als je bang bent voor een gesprek praat er dan eens over met mensen in je omgeving die wel eens een sterfgeval hebben meegemaakt.
 - Biedt i.o.m. de directie ouders aan om eventuele andere kinderen uit het gezin extra op te vangen. Je kunt echter niet de totale begeleiding van de ouders op je nek nemen. Verwijs hen zo nodig naar hulpverlening of vereniging van ouders van een overleden kind (zie adressenlijst).
 - Regel advertentie / bloemen of iets anders waardoor je je medeleven laat blijken. Er zal i.o.m. de directie een advertentie geplaatst worden in de Leeuwarder Courant of in het Friesch Dagblad. Telefoonnummer Leeuwarder Courant: 088-8005700 of mailadres: familieberichten@leeuwardercourant.nl. Mailen naar Friesch Dagblad, kan naar: familieberichten@frieschdagblad.nl
 - Indien nodig, vraag bij de ouders na hoe de uitvaart geregeld is en wanneer; misschien kan de opvang hierin nog een rol vervullen.
 - Vraag, indien mogelijk, aan de ouders wat je wel of niet aan andere ouders zult meedelen.
 - Laat de ouders weten dat je te allen tijde open staat om nog eens na te praten over het gebeuren. Probeer beschikbaar te blijven voor de ouders en laat ze weten dat je er bent.

- Handelingen naar het personeel
 - Indien je 's avonds het bericht thuis krijgt, informeer dan zo mogelijk de pedagogisch medewerkers van de betreffende groep, opdat ze de volgende morgen niet onvoorbereid op het werk komen.
 - Wanneer het bericht overdag op de opvang binnenkomt, maak dan even de pedagogisch medewerkers van die groep vrij, zodat je ze samen kunt inlichten. Het betrokken team komt zo spoedig mogelijk bij elkaar. Samen wordt er besproken welke informatie we de ouders doen toekomen. Om te voorkomen dat we onjuiste informatie verschaffen, informeren we eerst bij een behandelend arts, huisarts of bij de GGD. Geef ze ook de gelegenheid even hun verdriet te verwerken. Het is ook belangrijk om op papier te zetten wie wat op zich neemt tijdens zo'n situatie.
 - Zodra het personeel van de bewuste groep is ingelicht, zorg je ervoor dat het overige personeel op de hoogte wordt gebracht.
 - Vraag na wie er op huisbezoek wil, ga indien mogelijk gezamenlijk.

- Geef alle pedagogisch medewerkers van de groep de gelegenheid om naar de uitvaart te gaan.
- Als er onder het verdere personeel ook mensen zijn die naar de uitvaart willen, bekijk dan hoe dat in te passen is.
- Geef ruimte voor verdriet, maar het werk moet ook door kunnen gaan. Bij een sterfgeval in de groep hoef je je eigen verdriet niet weg te drukken. Uiteraard mogen kinderen niet overspoeld worden door je eigen emoties, maar je mag ze best laten blijken. Dat geeft de kinderen ook de ruimte om erover te praten. Ben je te geëmotioneerd, stel bespreking dan even uit. Zoek steun bij een collega bij de voorbereiding.
- Wanneer de groepsleiding behoefte heeft aan morele steun mogen zij de leidinggevende storen. Ook wanneer de leidinggevende in vergadering is.
- Belangstelling tonen wordt enorm op prijs gesteld. De leidinggevende checkt bij iedere collega hoe het gaat. Er wordt gezamenlijk afgesloten.

- Handelingen naar de kinderen van de groep

Veel hangt hierbij af van de leeftijd van de kinderen. Zie ook bijlage 2.

- Vertel de groep duidelijk wat er is gebeurd. Als je te weinig vertelt, gaan kinderen vaak hun eigen invulling geven aan het verhaal.
- Geef alle kinderen kans te reageren, ook hele jonge kinderen moeten hun gevoelens kwijt kunnen. Jonge kinderen kun je leren om over emoties te praten. Zelf het voorbeeld geven is belangrijk. In de groep kun je ook individuele spelmomenten gebruiken om gevoelens te uiten en te bespreken. Bijvoorbeeld bij het spel in de poppenhoek kun je ingaan op verhalen van het kind dat de poppen boos/verdrietig/stout zijn. Steun geven aan de kinderen is heel belangrijk.
- Houd de groep de komende tijd ook extra in de gaten; het gebeurde kan nog een tijd van invloed zijn op de groep.
- De leidinggevende zal in geval van het overlijden van een kind, ouder of collega 's morgens en 's avonds bij de koffie 15 minuten op de groep aanwezig zijn. Dit gebeurt in de eerste week na het overlijden.

- Handelingen naar de ouders

- Stel de ouders op de hoogte van het overlijden. De ouders van de kinderen van de gehele locatie ontvangen een brief met als bijlage een brief met daarop tekst van de GGD. Een voorbeeld brief is te vinden in bijlage 7.
- Attendeer hen op mogelijke reacties van hun kind hierop.
- Hang de overlijdenskaart op in de groepsruimte. Zorg voor een afscheidsritueel. Hierbij kun je denken aan een foto in een lijstje plaatsen en neerzetten in de hal van het kinderdagverblijf. Naast de foto kan een kaarsje komen te staan. Ook kan er een schriftje neergelegd worden waarin ouders, personeel, stagiaires, enz. hun medeleven kunnen tonen. Het afscheidsritueel wordt in overleg met de ouders en groepsleiding bepaald. Ouders zijn hierin bepalend.
- Als ouders meer willen weten over het gebeurde, houd je dan op de vlakte. Het is niet aan ons om hier uitgebreid op in te gaan.
- Het kan gebeuren dat er een gezinslid van een kind overlijdt, terwijl het kind op de opvang zit. Denk dan aan de volgende dingen:
 - *Vraag uitdrukkelijk aan degene die hierover opbelt wat jouw rol op dit moment is.
 - *Vertel het gebeurde **niet** aan het kind zonder toestemming / vraag van de ouders.
 - *Laat een kind niet alleen naar huis gaan (brengen of laten halen) .

Eén jaar na het overlijden van de ouder zal er een kaartje gestuurd worden op zijn of haar verjaardag of sterfdag. Op het kaartje zal een passende tekst komen te staan. Bijvoorbeeld: "We denken aan jullie" of "In gedachten zijn we bij jullie".

4. Handelwijze bij het overlijden van een teamlid

Hoe de reacties hierop zijn, zal voor een deel afhangen van het feit of het om een plotseling overlijden gaat of na een ziekbed. In het laatste geval zal het hele team hier al op voorbereid zijn.

- Handelingen naar de collega's
 - Indien je 's avonds het bericht thuis krijgt, informeer dan zo snel mogelijk de directe collega's van de groep, opdat ze de volgende morgen niet onvoorbereid op het werk komen. Informeer indien mogelijk ook alle andere collega's.
 - Wanneer het bericht overdag op de opvang binnenkomt, maak dan de pedagogisch medewerkers van die groep vrij, zodat je ze samen kunt inlichten. Regel inval voor die groep, zodat de pedagogisch medewerkers voldoende ruimte krijgen hun verdriet te verwerken. Zorg ervoor dat je daarna zo snel mogelijk ook de andere collega's op de hoogte brengt van het gebeurde. Vergeet de afwezige collega's niet. Het betrokken team komt zo spoedig mogelijk bij elkaar. Samen wordt er besproken welke informatie we de ouders doen toekomen. Om te voorkomen dat we onjuiste informatie verschaffen, informeren we eerst bij een behandelend arts, huisarts of bij de GGD. Het is ook belangrijk om op papier te zetten wie wat op zich neemt tijdens zo'n situatie.
 - Regel advertentie / bloemen. Er zal een advertentie geplaatst worden in de Leeuwarder Courant of in het Friesch Dagblad. Telefoonnummer Leeuwarder Courant: 088-8005700 of mailadres: familieberichten@leeuwardercourant.nl. Mailen naar Friesch Dagblad, kan naar: familieberichten@frieschdagblad.nl
 - Overleg met de pedagogisch medewerkers wie er op huisbezoek wil gaan naar de familie, ga indien mogelijk gezamenlijk.
 - Geef alle pedagogisch medewerkers de gelegenheid om naar de uitvaart te gaan. Eventueel moet de opvang op dat moment gesloten worden.
 - Het verlies van een collega laat ongetwijfeld zijn sporen na en kan nog lange tijd nawerken. Samen het verdriet verwerken kan heel belangrijk zijn.
 - Bij een sterfgeval in de groep hoef je je eigen verdriet niet weg te drukken. Uiteraard mogen kinderen niet overspoeld worden door je eigen emoties, maar je mag ze best laten blijken. Dat geeft de kinderen ook de ruimte om erover te praten. Ben je te geëmotioneerd, stel bespreking dan even uit. Zoek steun bij een collega bij de voorbereiding.
 - Wanneer de groepsleiding behoefte heeft aan morele steun mogen zij de leidinggevende storen. Ook wanneer de leidinggevende in vergadering is.
 - Belangstelling tonen wordt enorm op prijs gesteld. De leidinggevende checkt bij iedere collega hoe het gaat. Er wordt gezamenlijk afgesloten.
- Handelingen naar de kinderen
 - Veel hangt hierbij af van de leeftijd van de kinderen en of ze er al op voorbereid waren. Zie ook bijlage 2.
 - Vertel de groep duidelijk wat er is gebeurd. Als je te weinig vertelt, gaan kinderen vaak hun eigen invulling geven aan het verhaal.
 - Geef alle kinderen kans te reageren, ook hele jonge kinderen moeten hun gevoelens kwijt kunnen. Jonge kinderen kun je leren om over emoties te praten. Zelf het voorbeeld geven is belangrijk. In de groep kun je ook individuele spelmomenten gebruiken om gevoelens te uiten en te bespreken. Bijvoorbeeld bij het spel in de poppenhoek kun je ingaan op verhalen van het kind dat de poppen boos/verdrietig/stout zijn. Steun geven aan de kinderen is heel belangrijk.
 - Laat kinderen die dat willen iets maken voor of over de overleden leid(st)er. Voor de familie kunnen dit heel dierbare dingen zijn.

- Als het om oudere kinderen gaat, zoals op de BSO, zijn er misschien kinderen die naar de uitvaart willen; kinderen zijn al gauw op een leeftijd dat ze dit aankunnen. Het is voor het verwerken van het verdriet vaak erg belangrijk om dit afscheid mee te maken.
- Houd de groep de komende tijd ook extra in de gaten; er zullen nog regelmatig reacties komen van kinderen. Welke reacties voor kunnen komen staan beschreven in bijlage 1.
- De leidinggevende zal in geval van het overlijden van een kind, ouder of collega 's morgens en 's avonds bij de koffie 15 minuten op de groep aanwezig zijn. Dit gebeurt in de eerste week na het overlijden.
- Handelingen naar de ouders
 - Stel de ouders zo spoedig mogelijk op de hoogte van het overlijden. De ouders van de kinderen van de gehele locatie ontvangen een brief met als bijlage een brief met daarop tekst van de GGD. Een voorbeeld brief is te vinden in bijlage 7.
 - Attendeer ouders op mogelijke reacties van hun kind hierop.
 - Hang de overlijdenskaart op in de groepsruimte. Zorg voor een afscheidsritueel. Hierbij kun je denken aan: een foto in een lijstje plaatsen en neerzetten in de hal van het kinderdagverblijf. Naast de foto kan een kaarsje komen te staan. Ook kan er een schriftje neergelegd worden waarin ouders, personeel, stagiaires, enz. hun medeleven kunnen tonen. Het afscheidsritueel wordt in overleg met de ouders en groepsleiding bepaald.
 - Licht de ouders goed in over het wel of niet doordraaien van de opvang tijdens de uitvaart.

Eén jaar na het overlijden de collega zal er een kaartje gestuurd worden op zijn of haar verjaardag of sterfdag. Op het kaartje zal een passende tekst komen te staan. Bijvoorbeeld: "We denken aan jullie" of "In gedachten zijn we bij jullie".

Echtscheiding²

Scheiden is volgens het NJI de beëindiging van een relatie tussen 2 samenlevende partners. De term echtscheiding wordt gebruikt als het gaat om een ontbinding van een huwelijk. In dit protocol worden de termen door elkaar gebruikt.

Sommige ouders kiezen om te scheiden omdat ze denken dat zij beter af zijn zonder elkaar. Het is een bevrijding voor hen. Zij denken dat hun kinderen hier gelukkiger en gezonder van zullen worden. Maar een scheiding is niet zo maar wat en is vaak voor kinderen een pijnlijke gebeurtenis en een langdurig proces. Ouders zijn vaak zo met zichzelf bezig, dat zij niet in de gaten hebben dat de kinderen last hebben van de scheiding.

Jonge mensen die geconfronteerd worden met ouders die scheiden, gaan ook door een rouwproces en verliezen eigenlijk ook een ouder. Er zal in dit gedeelte nog enkele belangrijke informatie over echtscheiding worden gegeven.

Mogelijke effecten op het kind

Een scheiding kan verschillende effecten op een kind hebben. Hieronder een overzicht van mogelijke effecten bij kinderen van verschillende leeftijden:

Kinderen van 0-2 jaar:

- Deze kinderen hebben geen taal tot hun beschikking en reageren op stress en spanning door meer te huilen.
- Het kind van deze leeftijd is extra kwetsbaar. Als een van de ouder niet meer thuis is en het kind iedere week lang moet reizen naar een ander huis, is er sprake van een verlieservaring die in de ontwikkeling van het kind lang kan doorwerken. Een kind voelt dat de vaste ritmes veranderen.
- Het kind mist een tweede verzorgende ouder.
- Het kind vangt ook negatieve signalen van de ouder(s) op en koppelt die op onbewust niveau met negatieve gevoelsbeleving over zichzelf en de ouder(s).
- Het kind krijgt niet de mogelijkheid om beide ouders in gelijke mate als een ouder te beleven.
- De ouder(s) van het kind zijn emotioneel minder beschikbaar, minder sensitief en minder responsief.
- Het hechtingsproces van het kind loopt risico.

Kinderen van 2-4 jaar (peuter):

- De kinderen hebben minder kans om zich te kunnen identificeren met beide ouders in hun ouderrol.
- Het kind kan de reden van de echtscheiding aan zichzelf relateren.
- Ouders van het kind kampen zelf met moeite (angsten) om greep te krijgen op hun eigen wereld die net is ingestort. Deze angst kan mogelijke typische angsten van de peuter beïnvloeden.

Kinderen van 4-6 jaar (kleuter):

- Het kind legt de schuld van de scheiding bij zichzelf.
- Het kind interpreteert het vertrek van een ouder als persoonlijke afwijzing.
- De boosheid van het kind wordt elders geuit.
- Het kind is bang om de andere ouder ook te verliezen.
- Het kind vertoont regressieverschijnselen.
- Het kind valt vooral terug op fantasie en magisch denken.
- Het kind heeft veel vragen over de toekomst.

² Bron: NJI, dossier Scheiding <http://www.nji.nl/Mogelijke-effecten-van-echtscheiding-op-het-kind>

Kinderen van 6-9 jaar (jonge basisschoolkinderen):

- Het kind maakt zich zorgen om zijn of haar ouder(s) en gaat de ouder tevreden stellen en zich aanpassen.
- De prille identificatie met de ouder is het meeste slachtoffer van de situatie is.
- Er is risico op parentificatie (identificatie met de ouders).
- Er is een risico op slechte schoolprestaties als gevolg van een verstoring van het basale leerproces.
- Door scheiding kan er een schoolwisseling door echtscheiding/verhuizing midden in het basale leerproces voorkomen.
- Het kind moet misschien stoppen met deelname aan clubs of hobby's door financiële teruggang van het gezin.

Kinderen van 9-12 jaar (oudere basisschoolkinderen):

- Het kind zoekt compensatie buiten het gezin.
- Het kind heeft verdriet en onbegrip, omdat het ziet dat andere gezinnen nog wel intact zijn.
- Het kind voelt zich in de steek gelaten door de ouder(s).
- Het kind kan scheiding rationeel wel begrijpen, maar emotioneel nog niet verwerken.
- Het kind ontwikkelt coping mechanismen om emotioneel overeind te blijven.
- Het kind verliest in geval van verhuizing vaste vriendjes en vriendinnetjes.
- Het kind kan door financiële teruggang deelname aan clubs en dergelijke verliezen.

Kinderen van 12-14 jaar (jonge puber):

- Het kind is in emotionele verwarring.
- Het kind wendt zich vervroegd af van het gezin.
- Het kind vertoont vooral problemen als ouder(s) een nieuwe relatie aangaat.
- Het kind zoekt elders steun.
- Het kind zet zich heftig af zonder compensatie.
- Het kind is sneller geneigd partij te kiezen.
- Het kind toont verandering in eigen ontluikende seksualiteit, of sneller of afhoudender.
- Er is risico op horizontale relatievorming tussen ouder(s) en het kind.
- Er is minder sociale controle op het kind door de scheiding.
- Er is een snellere kans op afglijden.

Signalen:

Er zijn signalen die erop wijzen dat er iets aan de hand is. Een begeleider die zijn kinderen kent, zal misschien eerder dan deze signalen al zien en merken dat het kind zich anders voordoet dan 'normaal'. De volgende signalen kunnen een bevestiging zijn dat er werkelijk iets aan de hand is:

- Het kind trekt zich terug, is stil, afwezig en is angstig.
- Of juist het tegenovergestelde: het kind is overactief en erg druk.
- Het kind is agressief en prikkelbaar en kan overal kwaad om worden.
- Of juist het tegenovergestelde: het kind is introvert en erg ongeïnteresseerd.
- De schoolprestaties van het kind zijn minder.
- Het kind is overgevoelig, huilt snel en is bedroefd.
- Het kind heeft een terugval in ontwikkeling, zoals duimzuigen, niet meer zindelijk zijn en stotteren.
- Het kind heeft een slechte lichamelijke conditie, het heeft slaapproblemen, is vaak ziek en heeft verschillende kwaaltjes.

- Het kind gaat niet met andere kinderen aan het einde van de dag naar buiten, maar blijft achter.

Taken voor verwerking:

Kinderen moeten net als bij rouw een aantal taken doorlopen om de situatie te verwerken.

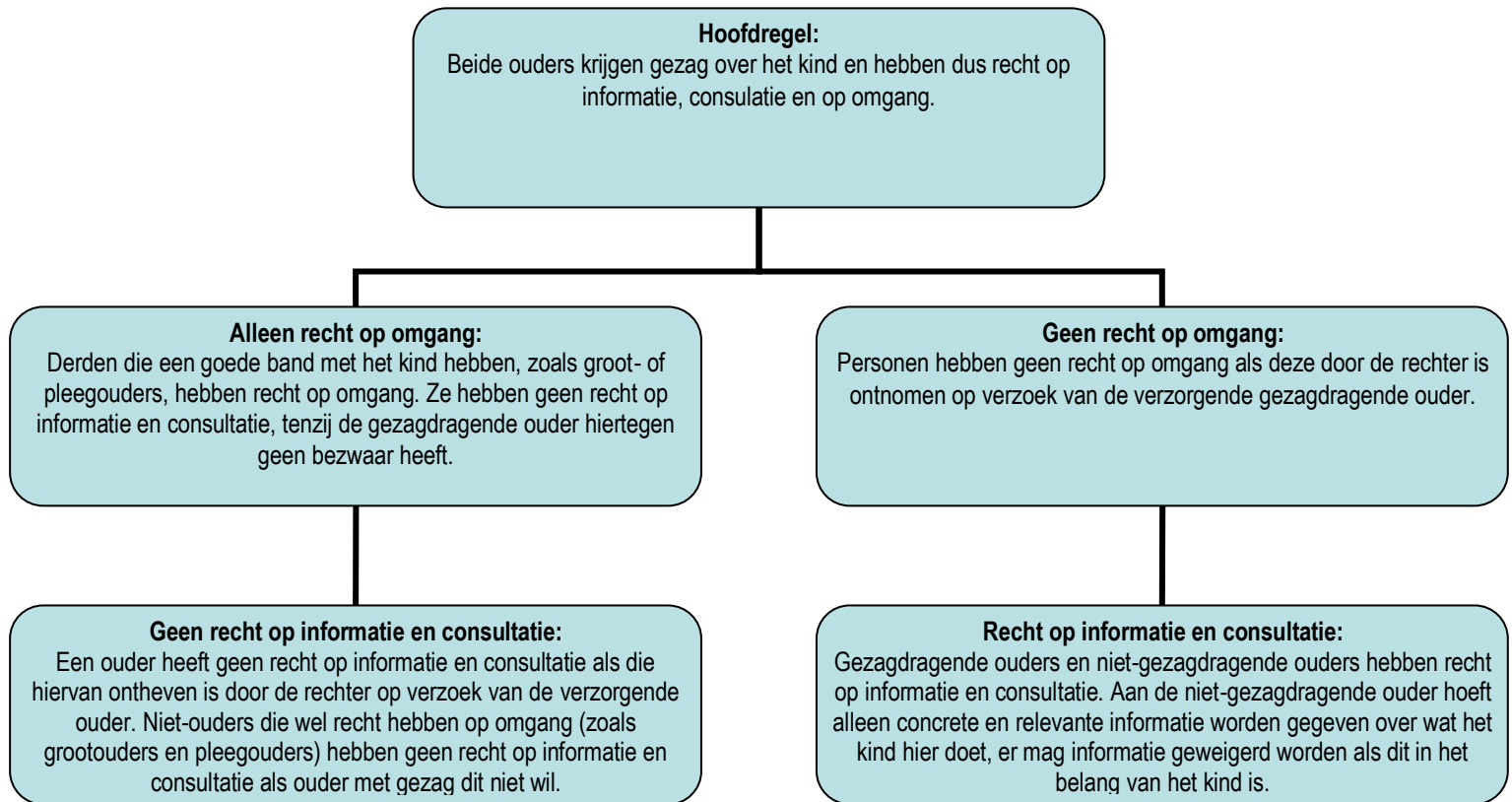
1. Kinderen moeten leren leven met de scheiding. Kinderen zoeken soms troost in fantasieën waarbij ouders nog bij elkaar zijn. Het kind kan zich achtergelaten voelen. Een kind kan zich afvragen wat hij of zij had kunnen doen om de scheiding te voorkomen. Ook kan het kind zich afvragen of de ouder gebleven zou zijn als hij of zij bijvoorbeeld liever, leuker, slimmer, mooier of rustiger was geweest. Het kan een kind onzeker maken.
 2. De kinderen moeten na de scheiding de draad weer oppakken. Er wordt indirect van het kind verwacht dat hij of zij ook blij is met de scheiding. Het schuldgevoel van het kind is groot en het kost veel moeite om zich daarvan los te maken.
 3. Kinderen verliezen hun vertrouwde omgeving, soms een ander huis en een andere school en soms zelfs verlies van een ouders als er geen omgangsregeling is. Het beeld dat een kind van de wereld heeft wordt ook aangetast. Kinderen vragen zich soms af wat er nog meer kan gebeuren nadat ouders uit elkaar gaan.
 4. Kinderen geven de schuld aan hun zelf of aan de vader of moeder. Dit schuldgevoel beschermt hun tegen de angst voor herhaling. Een kind kan zijn of haar agressie uiten door ouders tegen elkaar uit te spelen.
 5. Het makkelijkst om de scheiding te accepteren is als ouders goed met elkaar kunnen opschieten na de scheiden, maar hier zit wel het gevaar in dat kinderen denken dat ouders weer bij elkaar komen.
 6. Het feit dat de ouders van een kind gescheiden zijn, verbreekt de vanzelfsprekendheid van een toekomst-dragende relatie.
 7. Een kind kan denken dat hij of zij niet geboren had moeten worden. Het is belangrijk om het kind de mogelijkheid te bieden om zijn of haar bestaansrecht 'terug te winnen'.
- Het blijkt dat de verwerking van een scheiding beter verloopt als er een open gesprek over de scheiding heeft plaats gevonden. Een slecht gesprek over de scheiding is altijd beter dan de kinderen aan hun lot over te laten.

Ongangsrecht & informatierecht:³

Ongangsrecht is het recht waarop contact tussen ouders en het kind mag plaatsvinden. Een kind heeft het recht om zijn of haar ouders te kennen en door hen verzorgd te worden. Na een echtscheiding is gezamenlijk gezag de hoofdregel, dus gezag door beide ouders. Er is dan een verzorgende waar het kind verblijft en een niet-verzorgende ouder. Een kinderopvang heeft verantwoordelijkheid op het gebied van de gemaakte afspraken over het ophalen en brengen van het kind. In een omgangsregeling wordt geregeld wie recht heeft op omgang met het kind na de echtscheiding. In sommige gevallen is er niet sprake van gezamenlijk gezag. Een rechter kan de recht op omgang alleen ontzeggen als de omgang ernstig nadeel oplevert voor de geestelijke of lichamelijke ontwikkeling van het kind, of als de betreffende ouder ongeschikt of niet in staat is tot de omgang van het kind. Een niet-gezagdragende ouder kan rechtstreeks informatie over zijn kind inwinnen bij derden die beroepsmatig over informatie beschikken, zoals de kinderopvang. Het moet wel gaan om concrete relevante informatie. Gegevens over verzorging en opvoeding vallen hier niet onder. Het gaat om dingen die het kind meemaakt binnen de opvang, zoals de dagindeling, of het kind vriendjes heeft, of het kind het naar zijn of haar zin heeft. Als leid(st)er heb je het recht om te weigeren om deze informatie te geven als je denkt dat het geven van deze informatie niet in het belang van het kind is. Als de rechter toewijst dat de niet-gezagdragende ouder ontheffing heeft van de omgang, informatie en consultatieplicht, dan hoef je de niet-gezagdragende ouder geen informatie te geven. Dit gebeurt alleen als dit in het belang van het kind is. Een niet-ouder, dus een oma of opa bijvoorbeeld, heeft sowieso geen recht op informatieregeling en consultatieregeling. Soms heeft een niet-ouder wel recht op omgangsregeling. Het belang van het kind

³ Zie ook P7 Protocol problematische gezinssituaties

gaat boven alles. Dus als er iets met het kind is, bijvoorbeeld een ziekte, dan moet dit altijd worden doorgegeven. Als er sprake is van kindermishandeling, dan is het aan te bevelen om alleen contact te onderhouden met de verzorgende ouder/voogd. Er moeten duidelijke afspraken gemaakt worden over het gezag en de kinderopvang moet op de hoogte zijn wat er beslist is door de rechter. Er mag niet zo maar aangenomen worden dat het kind niet door de vader mag worden opgehaald als de moeder dit zegt. De moeder moet dan eerst met een schriftelijk bewijs komen.

Praat met het kind!

In het gesprek kan duidelijk gemaakt worden dat het kind de ruimte heeft om verdriet en andere gevoelens te uiten en dat het kind altijd terecht kan bij de begeleider (maak hierover afspraken). In het gesprek kan gevraagd worden wat voor hulp of steun het kind wil. Ook kan in dit gesprek praktische zaken worden besproken die voor de aanpassing van het gezin van groot belang kunnen zijn. Het is in een gesprek beter om ervoor te zorgen dat het kind ook mee kan denken aan 'nieuwe' oplossingen. Het is dan belangrijk om niet te veel in te vullen voor het kind, maar om juist door te vragen. Onderwerpen die mogelijk zijn moeten niet uit de weg worden gegaan. De situatie kan eerlijk benoemd worden, je moet duidelijk en eerlijk zijn. Het is belangrijk om kinderen te betrekken bij zaken die voor hun belangrijk zijn, zodat isolatie in de groep wordt voorkomen. Het is belangrijk om tijdens het gesprek een open houding te hebben. Ga tijdens het gesprek op gelijke hoogte zitten en kies een rustig moment. Tijdens het gesprek is het goed korte zinnen te gebruiken en maar 1 vraag tegelijk te stellen. Begin het gesprek met open vragen zoals: 'Wat vind je vervelend?', 'Waarom ben je verdrietig?'. Volgens de theorie van Thomas Gordon is het belangrijk om actief te luisteren en vervolgens te verwoorden wat de behoefte, het probleem of het gevoel van het kind is. Het kind voelt zich begrepen en geaccepteerd. Als kinderen merken dat je rekening met ze houdt, dan voelen ze zich serieus genomen en zijn ze eerder geneigd om naar je te luisteren. Ook zegt deze theorie dat het belangrijk is om ik-boodschappen te gebruiken. Hiermee druk je geen negatieve stempel op het kind.

Wat je juist NIET moet doen is zeggen dat ze niet de enige zijn met deze problemen, zeggen hoe ze met hun gevoelens moeten omgaan, een voorgedrukt boekje over scheiding geven waarin ze

opdrachten moeten maken, valse hoop geven (misschien komt het wel weer goed), een oordeel geven over de situatie en dus partij kiezen tussen de vader en moeder, zeggen: 'zo heeft het moeten zijn', alle gedragingen herleiden tot de scheiding en als het klassikaal ter sprake komt er overdreven dramatische aandacht aan schenken.

Er moet genoeg tijd een aandacht besteedt worden aan het kind. Het kind moet zich gesteund voelen en geef aan dat kinderen beide ouders mogen houden. Kinderen hoeven geen partij te kiezen tussen ouders en als begeleider kies je ook geen partij en behandel je beide ouders respectvol. Begeleiders moeten met beide ouders praten om op de hoogte te zijn van de situatie. Maak het kind duidelijk dat ze gevoelens mogen en kunnen uiten en dat scheiden nooit de schuld van het kind is. Geef aan het kind aan wanneer en op welke manier je beschikbaar bent voor het kind. Het is goed om in de groep waar het kind zit de scheiding te bespreken. Zo zijn alle kinderen ook op de hoogte. Bij alles wat je doet moet het belang van het kind boven alles gaan.

Enkele tips:

- Vertel het kind steeds weer dat zijn of haar papa en mama niet meer genoeg van elkaar houden, maar wel voor altijd van hem of haar blijven houden. Dat gaat nooit over.
- Bied een rustige, veilige omgeving.
- Geef het kind een troostcadeautje; een knuffeltje, zorgenpoppetje, een kinderstreng of een boekje. Moedig het kind aan hulp te vragen. Vertel het kind dat het altijd bij jou terecht kan als er iets is.
- Blijf grenzen stellen. Ga geen dingen door de vingers zien die jij anders niet accepteert. Duidelijke grenzen geven jonge kinderen veiligheid. Zorg voor liefdevolle begrenzing!
- Reageer zo neutraal mogelijk op negatief gedrag van het kind. Begrens het gedrag, maar probeer niet boos te worden.
- Als je vraagt hoe het met het kindje gaat, stel dan voornamelijk open vragen. Dan wordt het gestimuleerd om zich te uiten en voelt het zich niet in een bepaalde richting geduwd.
- Kinderen voelen zich vaak schuldig over de scheiding van hun ouders. Ze hebben het gevoel dat zij de scheiding hadden kunnen voorkomen door iets niet of juist wel te doen. Vertel het kind dat veel kindjes denken dat zij er iets aan kunnen doen hun papa en mama gaan scheiden of gescheiden zijn. Vraag of het kind dat ook wel eens denkt. Vertel dan dat kinderen er niks aan kunnen doen als hun papa en mama niet meer van elkaar houden.
- Let goed op de signalen die ze uitzenden en benoem ze naar hen toe. "Ik zie dat je boos bent, Jelle." Kinderen voelen zich zo gezien en begrepen. Ze merken dat er rekening met hen wordt gehouden.
- Geef naar het kind toe geen mening over het gedrag van (een van) de ouders. Ook niet als een van de ouders zich in jouw ogen heel slecht gedraagt. Een kind is altijd loyaal en kan nooit kiezen tussen zijn ouders. Doe dit ook niet als begeleider! Als je partij kiest, raak je het contact met het kind kwijt.
- Geef het kind soms een beetje extra aandacht. Maar ook weer niet te veel, want dan voelt hij zich in een uitzonderingspositie geplaatst.
- Jonge kinderen kunnen zich erg onveilig voelen in een scheidingssituatie. Juist vaste gewoonten en rituelen geven houvast.
- Houd het kind extra in de gaten op dagen als Vader- en Moederdag, Sinterklaas, etc. Hij of zij kan het soms extra moeilijk hebben op deze dagen.
- Praat er met ouders over als jij dingen bemerkt bij het kindje waarover jij je zorgen maakt. Ouders weten niet hoe kinderen zich buiten hun gezichtsveld gedragen en het is belangrijk voor hen dat jij hen daarover informeert, zonder te oordelen.
- Benader een kind belevingsgericht en niet oplossingsgericht. Een oplossing voor het verdriet kun je niet aanreiken. Het gaat niet zozeer om de feiten, maar wel dat een kind kan vertellen wat hij voelt als hij met iets zit. Dat het verdrietig is bijvoorbeeld of boos.

- Maak de scheiding en het verdriet bespreekbaar. Stem daarbij af op het kind en sluit aan op waar hij of zij mee komt. Het kind geeft vaak signalen waar je op kunt aanhaken. Maar soms is het voor kinderen juist fijn om het er even niet over te hebben als ze op de naschoolse opvang zijn. Thuis wordt het kind er ook al steeds mee geconfronteerd. Vaak gaat het praten beter al spelend of wandelend. Het kind kan zich vaak ook beter uiten in tekeningen en in spel. Dring niet aan als het kind op dat moment niet wil praten.
- Stel, je bent principieel tegen scheidingen. Probeer je eigen mening hierover opzij te zetten. Het is belangrijk dat je het kindje kunt steunen als hij of zij het moeilijk heeft. Het mag niet de dupe worden van jouw oordeel over scheidingen.
- Probeer niet een vervangende ouder te zijn en met oplossingen voor de scheiding te komen. De pijn van een scheiding kun je niet oplossen. Probeer wel het gevoel van het kindje serieus te nemen.
- Probeer geen redder van het kind te worden en een kindje te veel te helpen. Je kunt hem of haar steunen. Maar hij moet zelf zijn oplossingen kunnen vinden. Anders wordt hij te afhankelijk van jouw hulp. Het is aan jou om de pijn van het kindje te kunnen verdragen.
- Jij kunt een kindje beter ondersteunen als je jouw verdriet toelaat, als je het voelt opkomen. Geef er woorden aan: "Ik ben ook verdrietig voor je omdat je ouders gaan scheiden. Dan zijn we gewoon even samen verdrietig, dat is ook niet erg." Verdriet en tranen zijn niet erg, maar als jij jouw verdriet niet in de hand hebt, dan wordt het kind angstig.
- Verzwijg de scheiding en het verdriet niet, maar maak het bespreekbaar. Wegstoppen van hun verdriet helpt kinderen niet. Belangrijk is wel dat jij aansluit bij de belevingswereld van het kind en dat het niet allemaal vanuit jouw komt. Kinderen geven vaak signalen die jij kunt oppikken.
- Als een peuter met gescheiden ouders zegt: "Mijn papa en mama gaan weer gaan trouwen," corrigeer hem of haar dan niet. Laat het kind liever merken dat jij de wens begrijpt door bijvoorbeeld te zeggen: "Wat zou dat fijn zijn als jouw ouders weer met elkaar zouden gaan trouwen, he. Maar soms kunnen ouders niet meer van elkaar houden en dat was bij jouw ouders ook. Dat vind ik heel naar voor je."
- Denk niet dat een kind het na een paar maanden wel verwerkt heeft. Vaak beseffen kinderen na een paar maanden nog niet eens wat de scheiding gaat betekenen. In het eerste jaar gebeurt er meestal zoveel, dat kinderen vooral overleven. Pas na dat eerste jaar of nog (veel) later, gaan kinderen vaak rouwen om een scheiding. Het rouwen om een scheiding gaat nooit helemaal over. Gelukkig kunnen de meeste scheidingskinderen zich desondanks toch gezond ontwikkelen. Maar voor de meeste kinderen en jongeren blijft een scheiding tot in de lengte van jaren iets wat ingrijpt in hun leven.

Lees samen een boek, enkele suggesties:

De jongen die uit zijn boom kwam van Leen van den Berg & Harmen van Straaten. Een verhaal over een jongen die de scheiding van zijn ouders onder ogen ziet. Het is een sober verhaal met sfeervolle prenten.

Bang Boos Blij van Susan van Apeldoorn, Lianne van Lith, Boukje Overgaauw en Marieke Visser. Een helpdesk voor kinderen waarvan de ouders zijn gescheiden. Het is een werkboek waarin kinderen kunnen schrijven en tekenen. Er staan veel tips in en spelletjes. Het is een goed hulpmiddel om een gesprek aan te gaan met het kind.

De papawinkel van Kristien Aertssen, een verhaal over een vader die vertrekt. De buurman helpt Kleine Kater een beetje over zijn verdriet heen.

Twee van alles van Babette Cole, een verhaal over 2 kinderen die besluiten om hun ouders te laten onttrouwen omdat ze zoveel ruzie hebben.

Kamil, de groene kameleon van Daniëlle Steggink. De ouders van een kleine groene kameleon gaan scheiden en hij is erg van streek. Maar een wijze, groene kameleon helpt hem om te gaan met de gele wereld van zijn moeder en de blauwe wereld van zijn vader.

Maar jij blijft mijn papa van Ann de Bode en Rien Broere. Na de scheiding van An haar ouders raakt zij nogal in de war wanneer haar moeder een nieuwe vriend krijgt.

Scheiden: logeren bij papa van Celeste Snoek. Een verhaal over Rik waarvan de ouders zijn gescheiden. Het leven bij papa is anders dan thuis bij mama.

Een boek voor medewerkers: Kind en verlies; Omgaan met rouwende kinderen van Carla Overduin. Een praktische gids voor ouders en professionele ouders om kinderen tot 12 jaar te helpen bij het verwerken van bijvoorbeeld een sterfgeval of een scheiding.

Webpagina's:

www.echtscheidings-pagina.nl
Algemene informatie

www.jeufdinformatie.nl
Algemene informatie van Bureau Jeugdzorg

www.kinderenvangescheidenouders.nl
Site met informatie over scheiding speciaal voor kinderen. Er wordt informatie en tips gegeven voor kinderen en jeugdboeken die over scheidingen gaan. Ook kunnen ze op deze site ervaringen uitwisselen.

www.oudersvanjongehelden.nl
Deze site geeft informatie en tips over kinderen bij een scheiding.

Activiteiten

Activiteiten om samen te doen zijn bijvoorbeeld een dagboek gaan schrijven, liedje zingen of samen een tekening maken. Ook op de site www.oudersvanjongehelden.nl zijn verschillende werkvormen voor in de groep te vinden.

Films

Tony 10 is een Nederlandse kinderfilm die gaat over scheiding, maar is ook een fijn modern sprookje.

Bijlage 1 Rouwreacties bij kinderen

Veel voorkomende normale rouwreacties zijn:

- Woede / boos / vijandigheid
- Schuldgevoelens: had ik meer moeten doen, had ik zijn of haar dood kunnen voorkomen?
- Problemen met geheugen en concentratie
- Verlies van eetlust
- Wanhoop
- Slaapstoornissen
- Huilen / verdriet
- Verlangen naar de overleden persoon / Zoeken van de overledene of juist vermijden van alles wat herinneringen oproept / Alleen maar aan de overledene kunnen denken
- Agressief gedrag
- Lichamelijke activering / overactief gedrag
- Vermoeid en weinig energie
- Angst / scheidingsangst
- Hulpeloosheid
- Innerlijk en uiterlijk terugtrekken
- Veel dromen over hem of haar/ nachtmerries
- Hoofdpijnklachten
- Onrustig zijn
- Opluchting
- Neerslachtigheid
- Opstandigheid
- Een lager zelfbeeld/minder vertrouwen in zichzelf, de wereld of de toekomst
- Somberheid
- Verwardheid en traag denken
- Hartkloppingen/hartklachten

Andere normale rouwreacties zijn:

- Pijn (spierpijn, nekpijn, emotionele pijn, rugpijn)
- Een leegtegevoel in de buik
- Maagklachten
- Spanning in borst en keel
- Misselijkheid
- Bibberen en trillen
- Overgevoelig voor geluid en licht
- Ademhalingsmoeilijkheden
- Minder immuniteit
- Spijt
- Onmacht
- Missen
- Hevig verlangen
- Eenzaamheid
- Liefde
- Kracht
- Warmte
- Bevrijding
- Zuchten
- Isoleren
- Steun zoeken
- Alcohol gebruiken
- Depressieve verschijnselen
- Ongerustheid
- In beslag genomen worden door gedachten aan de overledene
- Zelfverwijten
- Besef van onwerkelijkheid
- Somatische klachten
- Lichamelijke klachten vergelijkbaar met de klachten die de overledene had
- Vatbaar voor ziekten
- Driftbuien
- Tijdelijke tics
- Schok
- Ongeloof
- Claimend gedrag
- Overmatige behulpzaamheid
- Achteruitgang van schoolprestaties en lichamelijke klachten
- Tijdelijk weer bedplassen
- Teleurstelling
- Leegte
- Nergens zin in hebben
- Verhoogde alertheid en rusteloosheid
- Als een 'film' steeds de laatste uren of dagen zien
- Mener de overledene weer te zien, te horen of te voelen
- Op zoek gaan naar hem of haar
- Zich slechter verzorgen en niet goed eten
- Hyperventilatie
- Het extreem koud hebben
- Hevig transpireren

Het is normaal dat kinderen in een situatie van rouw zich anders gaan gedragen. Maar er moet wel alert gelet worden op lichamelijk en psychische klachten en gedragsproblemen. Zo'n ingrijpende gebeurtenis kan de ontwikkeling van het kind beïnvloeden. Omgekeerd beïnvloedt de ontwikkeling ook de manier waarop kinderen ermee omgaan. Een ontwikkeling kan hierdoor sneller of juist trager gaan. Ook kan er een terugval in ontwikkeling plaatsvinden. De klachten kunnen in golven komen, maar kunnen ook enkele minuten tot enkele uren duren.

Stagnerende / gecompliceerde rouw:

Als de bovengenoemde rouwreacties zeer intens zijn, langdurig aanhouden (minimaal 6 maanden) en wezenlijke beperkingen veroorzaken in het functioneren op sociaal, beroepsmatig (bij kinderen op de opvang of op school) en recreatief gebied, dan is er sprake van gecompliceerde rouw. Het is belangrijk dat er vertrouwde mensen zijn die meelevens en ondersteuning bieden bij het rouwproces. Meestal zijn de rouwsymptomen tijdelijk. De kans op het ontwikkelen van ernstige emotionele en psychosociale problemen bij stagnerende rouw is groot. De volgende symptomen die aanwezig zijn na het verlies, voorspellen problemen op langer termijn:

- Vermijdingsgedrag: Kinderen stoppen hun pijnlijke gevoelens die bij het verlies horen weg en vermijden situaties die doen herinneren aan het verlies.
- Negatief gedrag: Kinderen kijken heel negatief tegen verschillende dingen aan, voelen zich somber en trekken zich terug. Het wordt voor hun moeilijker om verder te gaan met het leven en weer vertrouwen te krijgen in hun zelf, anderen en de toekomst.
- Zorgzaam gedrag: Sommige kinderen zijn veel bezig met anderen in het gezin door bijvoorbeeld de overgebleven ouder te ontlasten en daardoor hun eigen gevoelens voor hun zelf te houden. Andere kinderen proberen problemen van anderen op te lossen. Dit ontnemt de kinderen om te leren omgaan met hun eigen verdriet.

Bij kinderen nemen deze symptomen dan pas af na 12 tot 18 maanden.

Bijlage 2 Rouw per leeftijdsfase

Elk kind reageert anders op rouw. De ontwikkeling is niet per leeftijd vast te stellen, omdat het ene kind zich sneller ontwikkelt dan de ander. Ook wordt het beïnvloedt door omstandigheden. Maar hieronder wordt een globaal weergegeven hoe kinderen in het algemeen reageren en denken over de dood.

Kinderen tot 3 jaar / Baby's:

Kinderen tot 3 jaar hebben geen besef van de dood. Er is in hun belevingswereld geen onderscheid tussen levende en niet-levende dingen. Wel zijn zij erg gevoelig voor sfeer en emoties. Ze voelen wat verlies is en lijden daar ook onder. Angst voor een overledene is er nog niet. Kinderen tot 3 jaar reageren vanuit hun primaire behoeften. Als er bij de baby bij rouw een plotselinge verandering van zorg optreedt, voelen baby's onlust. Ze kunnen erg huilen, worden onrustig en/of slapen slecht. Dit gedrag kan een aantal maanden aanhouden. Als zo'n kind niet opgevangen en geheeld wordt in deze periode, kan het kind later scheidings- of bindingsangst ontwikkelen en een gevoel van onveiligheid en innerlijke leegte blijven ervaren. Bij baby's is het belangrijk om bij rouw te werken aan het herstel van de basisvertrouwen en nestveiligheid. Dit gebeurt vooral door lieflijk contact en gerichte liefdevolle aandacht. Een stabiele relatie, een duidelijk ritme in eet- en slaappatroon zorgt voor meer veiligheid. Ook ritmisch bewegen en het opzetten van rustgevende muziek helpt.

Kinderen van 3 tot 6 jaar / peuters en kleuters:

Kinderen van 3 tot 6 jaar hebben al besef wat het verschil is tussen leven en dood. Alleen weten ze niet dat de dood definitief is. Kinderen van deze leeftijd denken animistisch. Dit houdt in dat voor hun alles leeft, zoals knuffels en wolven. Ze denken dat de overledene wel weer terug komt. Het is voor hen iets tijdelijks, een soort slaap waarbij de overledene niet kan zien, praten en bewegen. Bij deze leeftijd stellen kinderen vooral praktische vragen. Het uiten van gevoelens en daarover praten is in deze leeftijdsfase nog niet goed ontwikkeld. Langzaam komt het besef dat de dood definitief is. De dood van een ouder wordt vaak gekoppeld aan iets wat hij of zij heeft gedaan of nagelaten heeft. Dit kan leiden tot schuldgevoelens bij het kind en een aanpassing van het gedrag bij een kind. Kinderen kunnen zich bijvoorbeeld zo slecht gaan gedragen, zodat de overleden ouder moet terug komen om het kind te redden. Of het kind kan juist zo braaf zijn dat niemand het kind nog gaat verlaten.

Peuters, die wel besef hebben van de dood maar niet begrijpen dat het definitief is, voelen dat er in hun omgeving een groot verlies wordt betreurd. Ze kunnen onrustig worden en overbeweeglijk. Ook kunnen ze afhankelijk worden en hun vertrouwenspersoon moeilijk los laten. De peuter kan heftig beginnen te krijsen als deze vertrouwenspersoon de ruimte verlaat, omdat hij of zij bang is dat die niet meer terug keert. Kleuters vragen in situaties van rouw gerichte aandacht. Als ze dit niet krijgen, dan eisen ze dit op. Deze aandachtstorings gaan gepaard met jaloezie, wat staat voor angst om opnieuw verlaten te worden. In sommige gevallen wordt een kleuter kwaad omdat de persoon die overleden is niet weer terugkomt. Een kleuter kan dit uiten door niet meer te willen praten, zich terug te trekken, weigeren te eten, stoelgang op te houden of te smeren, hard te huilen, krijsen, bijten en slaan. Een begeleider moet in deze situaties erkenning geven aan het gedrag omdat het kind niet 'moeilijk doet', maar in een grote emotionele nood verkeert. Als de signalen niet erkent worden, versterken ze of komen ze in ernstigere vormen voor. Bij peuters en kleuters is het belangrijk om eerst het gevoel achter het gedrag te leren zien en het een naam te geven. Bijvoorbeeld bij boosheid kan de begeleider tonen wat hij of zij zelf doet wanneer diegene boos is, welke handelingen die uitvoert, welke geluiden daarbij gemaakt worden en wat men bij de armen en benen doet. Het kan dat het kind kort daarna het gedrag imiteert. Het kind heeft dan de boodschap gekregen dat kwaadheid een functionele emotie is en je kunt meegeven dat boosheid niet overal kan, dat het begrensd moet worden. Vervolgens wordt een plek aangewezen waarin het kind boos kan zijn, zoals op een speciaal kamertje. Als kinderen na het overleden angst hebben ontwikkeld, moet er gewerkt worden aan de veiligheid. Dat kan met fysiek contact, knuffels en door het verbaal uit te spreken. Aandacht kan gegeven worden door met het kind te spelen.

Kinderen van 6 tot 9 jaar:

Kinderen van 6 tot 9 jaar beseffen dat de dood onomkeerbaar en dus definitief is. Maar wat definitief precies wil betekenen is nog wel een beetje onduidelijk. Dit maakt deze kinderen angstig en onzeker. Ook beseffen deze kinderen dat ook andere mensen van wie ze houden kunnen doodgaan. Ze weten nog niet hoe ze hier mee om moeten gaan. Het eerste verdedigingsmechanisme is dan ook vaak ontkenning. Het besef dat de dood definitief is kan leiden tot aandachts- en concentratieproblemen. Het besef dat iedereen kan sterven, dus ook andere dierbaren, wordt als bedreigend ervaren. Deze kinderen hebben veel behoefte aan feitelijke informatie. Zo willen kinderen vaak weten hoe het gaat met het lichaam als het begraven of gecremeerd is.

Kinderen van 9 tot 12 jaar:

Kinderen van 9 tot 12 jaar weten dat alles wat leeft ook dood gaat. Deze kinderen zijn minder afhankelijk van hun ouders en hebben dan ook de neiging om minder aandacht te vragen voor hun verdriet. Ze willen dit zelf verwerken, omdat ze niet kinderachtig over willen komen. Vaak worden de emoties diep weggestopt door deze kinderen. Ze zoeken naar iets om verbinding te maken met de persoon die overleden. Ze praten erover met klasgenoten en zijn iets minder afhankelijk van hun directe omgeving. Ze zijn erg bezig met de vraag waarom hij of zij is overleden. Ze praten er graag over. Als lagere schoolkinderen ineens angstdromen of slaapproblemen hebben, kan dit uiting geven aan ontspoorde angst. Ze kunnen bijvoorbeeld faalangst hebben, minder zelfvertrouwen hebben of tonen zich hulpeloos. Andere signalen kunnen nog zijn: bedplassen, agressief gedrag, vernielzucht, kloppen, bijten, slaan, woedeaanvallen, controleverlies, lichamelijke klachten, eetproblemen, zelfpijniging tot en met een sterke wens tot zelfdoding. Bij de wat oudere kinderen is het belangrijk om ook naar de thuissituatie te kijken en te weten wat wel en niet besproken mag worden thuis en of er thuis gevoelens mogen zijn. Het is belangrijk bij deze kinderen om begrip te tonen bij het ontdekken van een moeilijk gevoel en meteen ook een alternatief aan te reiken om het gevoel uit te drukken. Kinderen van deze leeftijd moeten alle kansen krijgen om op de juiste manier afscheid te nemen. Ze moeten niet verplicht worden, maar er moeten wel mogelijkheden geboden worden.

Kinderen vanaf 12 jaar:

Kinderen vanaf 12 jaar proberen de dood emotioneel nog op afstand te houden, zoals de gedachte dat de dood iedereen kan overkomen, behalve in mijn omgeving. Als het hun dan wel overkomt, komt dit extra hard aan. Door de confrontatie met de dood nemen de vragen en soms ook de verwarring rondom leven en dood toe.

Bijlage 3 Rouwtaken

Rouwen is hard werken. Bij rouw wordt aansluiting gezocht bij de rouwtaken die ontwikkeld zijn. Hieronder een kort overzicht van de verschillende rouwtaken:

- Taak 0:* Taak 0 is het leren omgaan met verdriet. In het leven komt iedereen verschillende momenten van verlies tegen, zoals het overlijden van een konijn en verhuizen. Kinderen ontmoeten dan de pijnlijke kanten van het leven en leren zo omgaan met verdriet en teleurstelling.
- Taak 1:* De eerste taak is het beseffen dat de ander echt dood is. Het is het erkennen van de realiteit. Voor veel kinderen is er contact met de overledene nodig om echt te geloven dat iemand dood is. Ze hebben vaak niet genoeg aan alleen woorden, maar willen ook aanraken, voelen en ruiken. Als ze niet goed afscheid hebben genomen, kunnen ze moeite hebben om te aanvaarden dat de ander er niet meer is.
- Taak 2:* De tweede taak is het omgaan met een warboel van gevoelens. Kinderen herkennen het verlies en voelen de pijn. Ze vinden deze pijn niet leuk en willen dat het liefst ontlopen. Belangrijk hierbij is het herkennen, uitdrukken en het verwerken van deze gevoelens. Dit lukt een kind niet altijd, waardoor het kan uiten in psychosomatische klachten.
- Taak 3:* De derde taak is het verder leven met het gemis en met de herinneringen. Hierbij moet het kind zich aanpassen aan de 'nieuwe' omgeving zonder de tastbare aanwezigheid van de overledene. In sommige gevallen is er een ander om de rol van de overledene te vervullen. Ook nemen kinderen soms taken en verantwoordelijkheden van de overledene ouder over. Maar ondanks het verlies en verdriet moeten de kinderen kind kunnen zijn. Herinneringen zijn bij deze taak erg belangrijk. Een foto, video en plakboek kan helpen om deze herinneringen levend te houden.
- Taak 4:* De laatste taak is het oppakken van het leven met de ander in je hart. In deze taak moeten de kinderen de overledene een plaats geven in hun leven. Soms hebben kinderen wat tastbaars nodig, zoals een sieraad of een bijzondere steen. Als kinderen de aanwezigheid kunnen voelen, dan is de verbinding tot stand gebracht en komt er ruimte voor iets nieuws. Vaak zijn kinderen bang om weer iemand te verliezen, dit maakt hun angstig.

De rouwtaken kunnen niet los worden gezien van de ontwikkelingstaken die in bijlage 1 zijn beschreven. De ontwikkelingsfase bepaalt hoe het kind de rouwtaak zal doorlopen.

Bijlage 4 Tips voor begeleiders

Als begeleider zijn er een aantal grondhoudingen die belangrijk zijn bij het rouwproces van het kind. Het is belangrijk om het kind ruimte te bieden. Het kind moet zich gehoord voelen. Ook moet er oprechte aandacht en belangstelling zijn. Een begeleider moet niet weglopen van het kind en zijn of haar verhaal. Een begeleider moet erbij zijn met zijn of haar hart en kracht. Daarnaast moet hij of zij ontvankelijk zijn voor wat zich bij zichzelf aandient. Een begeleider moet zichzelf geaccepteerd hebben en rustig blijven met de gevoelens die bij haar of hem omgaan. Ook moet de begeleider empathie tonen en zich inleven in de wereld van het kind. Verder moet hij of zij ook respect hebben voor de overlevingsmechanismen van het kind. Dit zijn de reacties die het kind toont om te overleven in de situatie van rouw. Tenslotte moet een begeleider een goed contact hebben met het kind. Het kind moet de begeleider kunnen vertrouwen, zodat het kind open en eerlijk is. Verdere tips:

- Verwacht niet dat kinderen als volwassenen reageren. Kinderen zijn vaak minder bang voor de dood dan je zou denken. Ze kunnen hele praktische vragen stellen. Bijvoorbeeld wat gebeurt er met je als je dood bent. Rot je dan weg, of vlieg je de lucht in. Welke kleren heb je dan aan, kun je ons nog zien? Probeer de reacties van de kinderen gedurende een lange tijd te volgen.
- Wees alert op spelletjes waarin doodgaan een rol speelt en let ook op bijvoorbeeld tekeningen. Ook al lijkt je grip te hebben op een groepsreactie bij het kringgesprek, toch kunnen vooral stille kinderen op een geheel eigen wijze reageren. Volg hen daarin en geef hen de ruimte hiervoor. Wanneer je twijfels hebt over de reactie van een of meer kinderen, bespreek dit in het team en schakel zo nodig een deskundige in. Immers een sterfgeval van een groepsgenootje kan ook ooit verdrongen verdriet over een sterfgeval in de eigen omgeving oproepen.
- Vaak vinden volwassenen het moeilijk om een kind verdrietig en somber te zien en willen dat gevoel vaak wegnemen door opbeurende opmerkingen te maken. Alleen dit zorgt ervoor dat het kind de verdrietige gevoelens terugdringt, omdat er blijkbaar geen ruimte of gehoor voor is. Je kunt een kind het beste troosten door met een geïnteresseerde houding te laten zien dat het kind zijn gevoelens mag uiten.
- Een kind moet niet gedwongen worden om te praten of te huilen.
- Een begeleider kan samen met het kind zoeken naar vormen om de gevoelens te uiten, zoals in tekenen, spelen, knutselen of sporten.
- Het kind moet in deze situatie niet vergeleken worden met andere kinderen en elke kleine vooruitgang in de ontwikkeling moet positief worden aangeduid en aangemoedigd worden. Als er op een gepaste manier aandacht wordt gegeven aan het verdriet van de kinderen, dan gaat het na een tijdje weer beter met de ontwikkeling van het kind. Schoolprestaties zullen beter worden en ze zullen zich weer beter kunnen concentreren.
- Het helpt niet om alleen te praten. Je kunt daarom werken met creatieve werkvormen. De kinderen kunnen een persoonlijk eigen creatief dossier maken die ze mee naar huis nemen. Een kind krijgt bijvoorbeeld een wit doosje in de vorm van een hart en het kind kan daar de kleuren en knutselwerkjes opplakken die bij haar of zijn gevoel hoort.
- Je kunt ook werken met een zorgboom. Hierin kunnen kinderen kaartjes hangen van kinderen waarop ze hebben geschreven wat hun bezighoudt.
- Het is belangrijk om te luisteren naar het kind en gebruik te maken van allerlei technieken, zoals creatieve werkvormen, schrijfopdrachten, ontspanning- en visualisatieoefeningen, muziek en beweging. Je kan dan het kind over een bepaalde drempel krijgen, die zonder deze technieken lastig gaat.
- Wees eerlijk tegen anderen.
- Wees niet bang, kinderen kunnen het verdriet goed aan.

- Verberg je eigen verdriet niet te veel. Door zelf verdriet te tonen, kun je het kind helpen om te laten begrijpen wat er aan de hand is. Ook leert het kind op deze manier dat gevoelens best geuit mogen worden.
- Los het schuldgevoel op. Praat hierover met het kind.
- Wees als opvang goed op de hoogte van de situatie.
- Geef het kind de ruimte. Elk kind gaat anders met het verlies om en iedereen moet daar de ruimte voor hebben.
- Accepteer de emoties en het gedrag van de nabestaande en gun de persoon zijn eigen manier van verwerken van het verdriet.
- Wees voorzichtig met het geven van adviezen.
- Neem initiatieven en maak concrete en duidelijke afspraken met de nabestaande. Spreek bijvoorbeeld een tijdstip af voor een bezoek.
- Wees niet bang om over de overledene te praten, want het ophalen van mooie en grappige, maar ook moeilijke herinneringen helpt om het verlies te verwerken.
- Wees ook niet bang om het verkeerde te zeggen of te doen, want er 'zijn', luisteren en steun bieden is het belangrijkste.
- Denk niet te snel dat de nabestaande nu wel over het verlies en de rouw heen zal zijn.
- Na een tijdje zal de rouwende uit zichzelf misschien niet meer durven praten over het verlies. Het is belangrijk om langs te blijven komen en te informeren hoe het gaat.
- Er kunnen verder ook kaarsen worden versierd en aangestoken worden. Ook sporten, voorlezen, tekenen en muziek kunnen helpen om verlies te verwerken.

Bijlage 5 Rouw in verschillende culturen

De cultuur waarin mensen opgroeien heeft ook invloed op het omgaan met verlies. De gebruiken en plechtigheden rondom een begrafenis en de dood verschillen van ingetogen en sober afscheid tot een luid rouwbeklag en samen eten, dansen en zingen. De cultuur heeft dus ook invloed op de manier waarop begeleiders de leerlingen kunnen ondersteunen. Bij veel culturen worden kinderen betrokken in de rituelen, maar is er vaak geen speciale aandacht voor kinderen. Voor allochtone kinderen is het soms moeilijk om de gewoontes en tradities van hun cultuur te begrijpen. Vaak willen ze hun ouders er niet mee lastig vallen en hebben begeleiders op de opvang of op een school deze informatie niet. Voor een opvang en een school is het nuttig om achtergrondinformatie te hebben over de verschillende gewoontes bij verschillende culturen rondom rouw. De achtergronden kunnen verschillend zijn, maar de behoefte aan steun bij allochtone kinderen is het hetzelfde als bij niet-allochtonen.

Wanneer kinderen en jongeren te maken krijgen met een uitvaart van iemand met een andere religieuze of culturele achtergrond is het van belang hen zo goed mogelijk te informeren.

Bijvoorbeeld wanneer het kind of de jongere geen religieuze opvoeding heeft gehad en hij moet naar een joodse of katholieke uitvaart of naar een dienst in de gereformeerde kerk, wanneer het Marokkaanse klasgenootje sterft of wanneer de Hindoestaanse vader van een vriendje overlijdt. Op dat moment kun je kinderen en jongeren pas goed informeren wanneer je zelf de achtergronden weet van de religieuze of culturele rituelen. Maar vaak is er sprake van verschillen binnen een religie of cultuur. Of men houdt zich niet aan alle traditionele voorschriften maar wordt de traditie geïntegreerd met moderne westerse opvattingen.

Ook wanneer je goed geïnformeerd bent over de gewoontes en culturele achtergronden kun je beter navragen hoe het afscheid precies zal verlopen. Anders kom je toch voor verrassingen te staan. Bij sommige culturen zijn klaagvrouwen aanwezig die het afscheid een dramatisch effect geven waar kinderen van kunnen schrikken. Weer andere culturen maken er een soort feest van waar gezongen en gedanst wordt. Bij sommigen staat eten centraal en wordt ook voedsel meegegeven aan de doden. Hieronder een paar rouwtradities van verschillende culturen:

Joodse uitvaarten

Joodse uitvaarten vinden zo mogelijk binnen 36 uur na het overlijden plaats. De dode wordt begraven in een kist van ongeschaafde en onbewerkte vurehouten planken. In de kist gaat wat aarde uit Israël mee. Meestal ontbreken de bloemen. Op weg naar het graf houdt de stoet driemaal halt om te laten zien dat er geen haast is. Nadat de kist in het graf is gezonken, maken de nabestaanden een scheur in hun kleren als teken van rouw. Na de uitvaart volgen voor de direct nabestaanden zeven dagen rouw, het sjiwwe zitten. Men blijft thuis, de mannen scheren zich niet en men wordt verzorgd door anderen die bijvoorbeeld eten komen brengen.

Hindoestaanse uitvaarten

Hindoestanen kiezen vrijwel altijd voor een crematie omdat dat voor het lichaam de snelste manier is om terug te keren tot de bron. Meestal worden hindoestaanse afscheidsdiensten in het crematorium aan het einde van de dag gepland omdat het er wat anders aan toe gaat dan men gewend is bij andere plechtigheden. Naast allerlei andere emoties krijgt ook vreugde een plek omdat de crematie de bevrijding van de ziel betekent. De dienst wordt geleid door de pandit, de Hindoestaanse geestelijke die mantra's en gebeden opzegt, wierook brandt en rijstballetjes offert. De kist met de overledene is open. De zonen staan aan het hoofdeinde, de oudste zoon is kaalgeschoren. De stoet aanwezigen loopt langs de kist en legt er bloemen of bloemblaadjes in. Enkele mannelijke familieleden gaan mee naar de oven om de verbranding mee te maken. Op de dertiende dag eindigt de eerste rouw met een plechtigheid.

Surinaamse creolen

Bij de Surinaamse creolen neemt de lijkbewassing een belangrijke plek in. In besloten kring worden reinigings- en zuiveringsrituelen uitgevoerd. Er wordt gezongen, gedanst en gebeden en de dode wordt gebalsemd. Na drie dagen komt iedereen bijeen voor het rouwbeklag waarbij gedanst, gezongen, gegeten en gebeden wordt. Na de begrafenis is er weer rouwbeklag en na veertig dagen opnieuw. Bij deze 'banjapree' gaat het er feestelijk aan toe omdat de rouwperiode afgesloten wordt.

Moslams

Bij het overlijden van Moslams krijgt men te maken met vele rituele voorschriften. Reinheid neemt daarbij een belangrijke plaats in. Na het overlijden volgen rituele wassingen die alleen uitgevoerd mogen worden door mensen die alle voorschriften kennen. Mannen worden door mannen, vrouwen door vrouwen verzorgd. De dode wordt in een laken of in witte doeken gehuld en besprenkeld met reukwater. Moslams worden vaak in het land van herkomst begraven of op een islamitische begraafplaats in Nederland. Volgens voorschrift moet dit binnen 24 uur gebeuren. De Nederlandse wet kent echter een termijn van 36 uur, hoewel hier ontheffing op verleend kan worden. Het lichaam wordt in een linnen doek, zonder kist, begraven, op de rechterzij, met het gezicht naar het zuid-oosten, richting Mekka. Boven het hoofd wordt met plankjes een afdakje gemaakt zodat het hoofd niet direct met aarde bedekt wordt. Veel moslams maken geen bezwaar tegen een kist maar kiezen dan liefst een hogere zodat de dode op de rechterzij kan liggen. Na de begrafenis volgt een rouwperiode van veertig dagen die feestelijk afgesloten wordt.

Christelijke godsdiensten

Bij katholieken is het afscheid vormgegeven in een requiem waarbij wijwater en wierook een belangrijke rol spelen bij de absoute. Men collecteert, ten behoeve van de kerk of om missen op te dragen aan de overledene. De avond voor de uitvaart houdt men meestal een avondwake. Tijdens de dienst wordt een gedachtenisprentje uitgedeeld met een afscheidstekst of een tekst ter overweging. Bloemen zijn meestal in overdaad aanwezig. Bij protestanten is de uitvaartdienst veel soberder en traditioneel horen er ook geen bloemen bij. Dit is overigens bij veel gemeentes sterk aan het veranderen.

De rol van voedsel

Sommige culturen hebben in hun rituelen nadrukkelijk voedsel opgenomen. Zoals de Hindoestanen maar ook zigeuners. Zigeuners leggen op de graven eten, drinken of sigaretten neer. Hoewel dat voor de dode bestemd is, mag iedereen die het graf bezoekt er ook van nemen. Ook krijgt de dode in de kist allerlei zaken mee voor de laatste reis zoals geld en sieraden. Ook Chinese bevolkingsgroepen kennen dergelijke tradities. Bij Nederlandse bevolkingsgroepen is een koffietafel of koffie met cake gebruikelijk.

Bijlage 6 Nuttige adressen

Ouders van een overleden kind

Landelijke Zelfhulporganisatie
Postbus 418, 1400 AK Bussum
Telefoonnummer: 0900 - 2022723
Mail: cka@zeelandnet.nl
Webpagina: www.vook.nl

Landelijk Steunpunt Rouw

Voor informatie, ondersteuning, advies, adressen van rouwbegeleiders, rouwtherapeuten en lotgenoten- en zelfhulpgroepen.

Barchman Wuytierslaan 89, 3819 AB Amersfoort

Telefoonnummer zorgloket: 033-4616896 (bereikbaar op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag tussen 9.00 en 12.00 uur)

Mailadres: hulpvraag@landelijksteunpuntrouw.nl

Voor informatie kun je bellen naar: 033-4616886 of mailen naar: info@landelijksteunpuntrouw.nl

Stichting Achter de Regenboog

Geeft voorlichting over kinderen en rouw. Ouders en verzorgers kunnen hier ook terecht voor daadwerkelijke opvang bij de begeleiding van kinderen die een dierbare persoon hebben verloren.

Kaaphoorndreef 38, 3563 AV Utrecht

Zakelijk telefoonnummer: 030-2368282

Voor informatie kun je iedere maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag tussen 9.00 en 11.00 uur terecht tijdens een telefonisch spreekuur. Het telefoonnummer is: 0900-2334141. Ook kun je mailen voor informatie naar: info@achterderegenboog.nl

In de wolken

De organisatie 'In de Wolken' richt zich op verliessituaties die ontstaan door het overlijden van een belangrijke ander. Er worden brochures, boeken en andere materialen ontwikkeld voor rouwendes. Hoewel In de Wolken zich richt op alle rouwendes is zij met name gespecialiseerd in rouwende kinderen en jongeren.

Spoorlaan 9c, 5591 HT Heeze

Telefoonnummer: 040-2260450

Email: info@in-de-wolken.nl

Webpagina: www.in-de-wolken.nl

Bureau Jeugdzorg Friesland (ook bij noodsituaties)

Telefoonnummer: 058-2333777

Slachtofferhulp Nederland (ook voor ouders, kinderen en professionals)

Telefoonnummer: 0900-0101

De kindertelefoon

Telefoonnummer: 0800-0432

Tussen 14.00-20.00 uur (7 dagen per week)

Webpagina: www.kindertelefoon.nl

Steunorganisaties

Bij sommige steunorganisaties voor de kinderopvang kun je terecht voor een cursus verliesverwerking.

Bijlage 7 Literatuur

" En toen was jij dood...."

Brochure over rouwverwerking bij kinderen. Verkrijgbaar bij Stichting Jeuginformatie, postbus 1373, 3500 BH Utrecht, tel. 030-2394455.

" Je verliest iemand die je liefhebt"

Een handreiking voor het verwerken van een groot verlies. Informatie en suggesties voor het omgaan met rouw en verdriet; voor wie het meemaakt en voor zijn omgeving. Samenstelling en redactie: Johan Wilbrink

" Over rouw, rouwverwerking en zelfhulp na de dood van een kind"

Door R. Ramsay.

Op de tweede landelijke dag van de organisatie sprak Ramsay (gedragstherapeut) met de aanwezigen over dit onderwerp. Zijn betoog op die dag, de vragen aan hem en zijn antwoorden daarop zijn in de brochure zo letterlijk mogelijk weergegeven.

" Kinderen en rouwverwerking na de dood van een broertje of zusje"

Door E. van der Meulen-Kluvers. Op de derde landelijke dag sprak E. van der Meulen ouders toe over rouwverwerking door kinderen. Haar lezing is in deze brochure weergegeven.

Literatuur over dood, sterven en stervensbegeleiding

"Lessen voor levenden"

E. Kubler-Ross .

Klassiek boek over gesprekken met stervenden.

" Leven tot we afscheid nemen"

E. Kubler-Ross

Fotoboek

" Afscheid van een kind"

L. Burton

Handreiking bij stervensbegeleiding

" Wat kunnen wij nog doen"

E. Kubler-Ross

Vragen en antwoorden bij lessen voor de levenden.

" Een mens die je lief is gaat sterven"

Martin Shepard

Een gids voor helpen begeleiden

"Hoe kinderen zich de dood voorstellen"

R. Lonette|W. Strubbe

Onderzoek, gesprekken, tekeningen

" Verlies, praten over rouw en verdriet"

Rosamund Richardson

Getuigenissen van verschillende mensen, een ouder, een partner, een kind, over hun reacties, hun problemen en de dingen waar zij troost uit putten na het verlies van een dierbare.

" Verliesverwerking en stervensbegeleiding bij kinderen"

Martin Herbert

ISBN 90-5574-164-7

" Ik heb tranen in mijn ogen als ik aan je denk"

Ineke van Essen

Samen lezen over de dood met kleine kinderen

Een steun voor kleine kinderen bij een rouwverwerkingsproces is het samen kijken en lezen in een prentenboek over de dood. Je kunt er schrik, onzekerheden en verdriet mee bespreekbaar en daardoor voor kinderen beter hanteerbaar maken. Bruikbaar gebleken zijn:

- Marinus van den Berg en Sandra Ireland, "De drie vogels".
- Piet en Jorie Breebaart, "Als je dood bent, word je dan nooit weer beter?".
- Hans Hagen en Harrie Geelen, "Stilte a.u.b., ik denk aan kip".
- Max Velthuijs, "Kikker en het vogeltje".
- Susan Varley, "Derk Das blijft altijd bij ons".

Ook kinderen in de buitenschoolse opvang leeftijd kunnen zich emotioneel gesteund voelen door de gevoelens van een hoofdpersoon in een boek. Een paar titels voor deze leeftijdsgroep:

- Marid kaldhol en Wechne Oyen, "Vaarwel Rune"
- Judith Viorst en Erik Blegvad, "Dat is heel wat voor een kat, vind je niet?".
- M. Gydal, "Hoe was het toen Hein's opa doodging"
- Bart Moeyaert, "Voor altijd, altijd".
- Els Pelgrom, "Kleine Sofie en Lange Wapper".

Bijlage 8 Voorbeeld advertentie & brief ouders

Voorbeeld advertentie bij overlijden kind:

Geschokt en verdrietig zijn wij door het bericht van het overlijden van

.....

Ze kwam spelen op onze kinderopvang.

We leven mee met haar ouders, broertje en zusje en wensen hen veel sterkte.

Uit naam van alle medewerkers,
Stichting Kinderopvang Friesland

Voorbeeld advertentie bij overlijden ouder:

Geschokt en verdrietig zijn wij door het overlijden van

.....

Vader/moeder van,
die gebruik maakt van onze kinderopvang.

We wensen(naam andere ouder) en de familie veel sterkte en zullen er voor de kinderen zijn.

De medewerkers van Stichting Kinderopvang Friesland.

Voorbeeldbrief voor overige ouders:

Aan de ouders waarvan de kinderen opgevangen worden op de kinderopvang te

Datum

Behandeld door

.....

.....

Onderwerp:

Overlijden (kind) (ouder)

Beste ouders,

Door middel van deze brief willen wij u informeren over het overlijden van: naam kind/naam ouder van het kind. Dit verdrietige en ingrijpende bericht roept vanzelfsprekend reacties op bij alle kinderen. We zullen de vragen die onder de kinderen leven zo goed mogelijk beantwoorden en proberen er voor alle kinderen te zijn, in het bijzonder voor

Mocht u als ouders vragen hebben, dan kunt u altijd bij ons terecht.
Ik ga er vanuit u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.

Met vriendelijke groet,

Namens alle medewerkers van:

.....

.....

Leidinggevende

Stichting Kinderopvang Friesland

BRONVERMELDING

- (1) Arbesser, B. (2008, februari 22). *Rouwverwerking bij kinderen*. Opgeroepen op oktober 21, 2013, van onlinepedagoog: <http://www.onlinepedagoog.nl/artikelen/bekijken/9-algemeen-rouwverwerking-bij-kinderen.html>
- (2) Celie, L. (2007). De kindertaal van rouw. In J. Maes, *Leven met gemis; Handboek over rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie* (pp. 246-258). Wijgmaal: Zorg-Saam.
- (3) Delfos, M. F. (2006). *Weekendvaders / Wie kent vaders?* Amsterdam: B.V. Uitgeverij SWP.
- (4) Fiddelaers-Jaspers, R. (2007). Omgaan met dood en rouw op school. In *Handboek Kinderen & Adolescenten*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- (5) Fonds Psychische Gezondheid, .. (2011, juli). *Rouw en verliesverwerking; Na de dood van een dierbare*. Opgeroepen op oktober 21, 2013, van Fonds Psychische Gezondheid; Iedereen mentaal weerbaar: http://www.psychischegezondheid.nl/action/psychowijzer/37/rouw_na_verlies_van_dierbare.html
- (6) Kinderdagverblijven b.v. Tinker Bell, .. (2013, augustus). *Protocol Echtscheiding*. Opgeroepen op november 5, 2013, van Kinderdagverblijf Tinker bell: <http://www.tinkerbell.nl/media/Misc/7472p17bj6gdm4u4p1usr197o1ebu1g7c1.pdf>
- (7) Kremers, M. (2011, april). Rouwbegeleiding aan kinderen en jongeren; Verlies een plek geven. *Maatwerk; Vakblad voor maatschappelijk werk*, 17-18.
- (8) Maes, J. (2007). *Leven met gemis; Handboek over rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie*. Wijgmaal: Zorg-Saam.
- (9) Michiels, M. (2007). Verlate rouw in begeleiding. In J. Maes, *Leven met gemis; Handboek over rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie* (pp. 206-217). Wijgmaal: Zorg-Saam.
- (10) Nackom, R. (2009, juli). Pedagogiek; Rouw op school. *Brandpunt*, p. 18.
- (11) Nederlands Jeugd Instituut, .. (2009). *Netwerk*. Opgeroepen op oktober 9, 2013, van Nederlands Jeugd Instituut: <http://www.nji.nl/Overlijden-ouder-Gezinsleven-Netwerk>
- (12) Nederlands Jeugd Instituut, .. (2010). *Rouwproces bij kind*. Opgeroepen op november 12, 2013, van Nederlands Jeugd Instituut: <http://www.nji.nl/Rouwproces-bij-kind>
- (13) Nederlands Jeugdinstituut, .. (2007). *Mogelijke effecten van echtscheiding op het kind*. Opgeroepen op november 29, 2013, van Nederlands Jeugdinstituut: <http://www.nji.nl/Mogelijke-effecten-van-echtscheiding-op-het-kind>
- (14) R.K. Basisschool St. Alphonsus, .. (2008, januari). *Protocol Echtscheiding*. Opgeroepen op november 5, 2013, van Alphonsus: http://www.alphonsus.nl/syndeo_data/media/PDF/Protocol_Echtscheiding.pdf
- (15) Spuij, M., Stikkelbroek, Y., Goudena, P., & Boelen, P. (2008). Rouw en verliesverwerking door jeugdigen. *Kind en Adolescent*, 29 (2), 80-93.
- (16) Stichting Jonge Helden, .. (sd). *Scheiding*. Opgeroepen op december 6, 2013, van Stichting Jonge Helden: <http://www.jongeheldenopdebso.nl/scheiding>
- (17) Uniken Venema, M. (2005). Rouw bij kinderen. *Bijblijven*, 7-11.
- (18) van de Coppello, C. (2008). Terminaal zieke ouder. In *Handboek Kinderen & Adolescenten*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- (19) vanden Abbeele, C. (2004). *Er zijn voor jou*. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- (20) van der Gun, F., & de Jong, L. (2006). *Echtscheiding; kiezen voor het kind*. Amsterdam: B.V. Uitgeverij SWP.